

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA BOHEMISTIKY

**MOTIVACE ZVÍŘECÍCH NÁZVŮ NEMOCÍ
VE STARÉ ČEŠTINĚ A DNES**

MOTIVATION OF ANIMAL NAMES OF DISEASES IN OLD CZECH AND TODAY

Magisterská diplomová práce

Studijní obor: Česká filologie

Autor: Bc. Adéla Žůrková

Vedoucí práce: doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Olomouc 2021

Prohlašuji, že jsem magisterskou diplomovou práci na téma „Motivace zvířecích názvů nemocí ve staré češtině a dnes“ vypracovala samostatně a uvedla v ní veškerou literaturu a ostatní zdroje, které jsem použila.

V Olomouci dne 5. 12. 2021

Bc. Adéla Žůrková

Poděkování

Tímto bych ráda poděkovala především vedoucímu diplomové práce, doc. Mgr. Miroslavu Vepřkovi, Ph.D., za jeho rady a připomínky.

Obsah

1	Úvod	6
2	Metodika	8
3	Zvířata divoká a dravá	11
3.1	Vlk	11
3.2	Šelma	13
3.3	Zvířata dravá dříve a dnes	14
4	Zvířata domácí	15
4.1	Kokot	15
4.2	Kuře – kuřie řit, řinda	16
4.3	Svině – sviňky	16
4.4	Tele – vodné tele	17
4.5	Pes – nemoc peská, psotník, psina, psotnice	18
4.5.1	Jazykový obraz psa ve staré a nové češtině	19
4.5.2	Nemoci – psotník	20
4.5.3	Psina, psena, psotnice	22
4.6	Domácí zvířata – závěr	22
5	Ptáci	24
5.1	Vrána – vranie oko	24
5.2	Výr	24
5.3	Ptáci – shrnutí	25
6	Motýli	26
6.1	Lišej	26
6.2	Mol	27
6.3	Motýli – duše a duchové	28
7	Žoužel – hmyz a žížely	31
7.1	Žížaly v uchu	32
7.1.1	Škvor	32
7.2	Žoužel polní	33
7.2.1	Had	33
7.2.2	Křeček	35
7.2.3	Krtice	36
7.3	Húsěnka	38

7.4	Žoužel lesní	38
7.4.1	Mravenec	38
7.4.2	Pavouk – šlépěje pavúkové	39
7.5	Žoužel vodní	39
7.5.1	Žába	39
7.5.2	Rak	43
7.6	Cizopasníci	45
7.6.1	Červ	45
7.6.2	Blecha	48
7.6.3	Roupi	49
7.6.4	Škrkavka	49
7.6.5	Hlíst	50
7.6.6	Veš	50
7.6.7	Svrab	51
7.7	Žoužel a parazité? Vtělení démoni	52
7.7.1	Červ v těle	53
8	Personifikace nemocí	55
8.1	Zařikávání nemocí	56
9	Sekundární nominace	58
	Závěr	60
	Anotace	64
	Summary	65
	Reference	66
	Zkratky primárních zdrojů staročeské literatury	69
	Zkratky jiných zdrojů	70

1 Úvod

Názvy nemocí představují specifickou jazykovou oblast, v níž se projevuje lidská zkušenost s danými, mnohdy nepříjemnými jevy. Ještě před několika desítkami let fungovala medicína a léčitelství zcela odlišným způsobem – neexistovaly žádné přístroje založené na elektromagnetickém záření ani chemické rozbory, které by dokázaly přesněji určit povahu onemocnění. Ve středověku byly pak, v závislosti na nábožensko-kulturním prostředí, lékařské postupy založené na zcela jiných principech. Běžně se léčilo kameny, kovy či produkty vlastního lidského těla. Pro uzdravení nemocného se používaly amulety, rozličné předměty navázané na tělo nebo nápisy na papíře, které měl nemocný nosit u sebe, aby se uzdravil.

Také názvy nemocí byly jiné povahy; zatímco dnes jsou nemoci a všelijaké neduhy pojmenovány pomocí odborných, mezinárodních termínů, pro které je typická systémovost, ustálenost a jednoznačnost, názvy středověkých nemocí jsou typicky nejednoznačné a neustálené. Už jen pro obecné vyjádření a pojmenování nemoci existuje ve staročeském období řada výrazů: *nemoc, neduh, chřada, chorost, nedostatek*.

Část názvů nemocí je odvozena metaforicky, což znamená, že jevy okolního světa danou nemoc nějak připomínaly, asociovaly. Největší část takových metaforických pojmenování nemocí vznikla od názvů zvířat a rozličných živočichů, z nichž dodnes používáme například *rak, vlk, lišej* nebo třeba *kuří oko* (ČERNÁ 2009: 86). Taková asociativní spojení nemocí a zvířete se sice jeví jako podivná a nepochopitelná, ve staré češtině však takových „zvířecích nemocí“ existovalo ještě daleko více.

V této práci bychom se chtěli zaměřit právě na tyto „zvířecí nemoci“ – na motivaci těch názvů nemocí, které mají svůj původ v názvu zvířete. Zajímá nás: 1. Od jakých zvířat jsou motivovány staročeské názvy nemocí a proč tomu tak je. 2. O jaké typy nemocí většinou jde? 3. Souvisí taková motivace se vzhledem zvířete, jeho působením, nebo jsou příčiny takového pojmenování zcela jiné? 4. Jak tyto pojmenovávací mechanismy souvisí s psychickým zpracováním odrazu příslušných skutečností, s kulturním ukotvením středověkého člověka?

Uplatnit bychom přitom chtěli také hledisko vývojové; lišilo se pojmenování těchto nemocí ve staré češtině oproti češtině nové? Nejenže léčitelství a medicína fungovaly odlišným způsobem než dnes, ale také vztah člověka ke zvířeti se za staletí změnil a takové změny se nutně musely projevit také v jazyce. V nové češtině například existuje množství nadávek odvozených od názvů domácích zvířat (koza, kráva, vůl, tele, slepice, husa apod.),

které se ve středověku jako nadávky nepoužívaly. Důvodem je, že odraz skutečnosti ve vědomí uživatelů jazyka se staletími změnil – dobytek a domácí zvířata obecně byly pro naše předky příliš důležité na to, aby od nich sekundárně vytvářeli nadávky. Se změnou psychického odrazu skutečnosti se mění i struktura sémantických komponentů příslušného pojmenování, a tím se mění lexikální význam (NĚMEC 1980: 38). Věříme, že podobná sémantická proměna vznikla také u zvířecích derivátů, které ve staročeském období pojmenovávaly nemoci.

2 Metodika

Východiskem této práce jsou některé výsledky disertační práce Aleny Černé *Staročeská lékařská terminologie – názvy chorob, jejich příznaků a projevů*. Z jejích dílčích závěrů vyplývá, že nejpočetnější staročeské názvy nemocí metaforického původu jsou ty, které jsou motivovány názvem zvířete. V této práci se chceme zabývat právě těmito „zvířecími“ názvy nemocí, zejména motivací takového pojmenování, neboť přenos významu z názvu zvířete na název nemoci se nám dnes již zdá neprůhledný, nesmyslný.

Analyzováno bude 47 staročeských výrazů označujících nemoc, při kterých se počítá s motivací v názvu zvířete. Tyto výrazy byly excerpovány z rejstříku staročeských chorob, který na konci své práce Černá uvádí (ČERNÁ 2010: 233) Při jejich lexikální analýze navazujeme na lingvistické práce Igora Němce, zejména pak dílo *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, které bylo pojato jako Němcův komplexní pohled na vývoj lexikálního systému. U excerpovaného materiálu vždy popíšeme, od jakého zvířete byl název nemoci odvozen, přičemž zvířata se vždy pokusíme zařadit do nějaké obecnější třídy typu „domácí zvíře“, „dravé zvíře“, „hmyz“. Také nemoci se pokusíme kategorizovat, například na „novotvary a nežity“, „vyrážky“ nebo „projevy cizopasníků“. U názvů nemocí zvířecího původu se také vždy pokusíme zjistit „hranice použitelnosti v poměru k slovům významově příbuzným“ (NĚMEC 1980: 8) a další významové složky.

Při studiu slovní zásoby pokládáme za stěžejní také studium vývoje společnosti, neboť vše, co člověk poznává, dostává také jméno. Časem se mění nejen společensko-politické poměry či ekonomické podmínky, ale také celkové duchovní, myšlenkové a kulturní klima, které má na vývoj slovní zásoby značný vliv. Při uvažování o lexikálním významu pak není důležitá pouze sama označovaná skutečnost, ale hlavně její odraz v kolektivním vědomí mluvčích. „Se změnou psychického odrazu skutečnosti – s přeřazením dané skutečnosti v síti vztahů s jinými poznanými skutečnostmi – mění se pak i struktura sémantických komponentů příslušného pojmenování, mění se i lexikální význam“ (NĚMEC 1980: 38).

Podobný přístup k jazyku je vlastní některým směrům kognitivní lingvistiky, kterým také jde o poznávání struktur stojících v pozadí každodenního lidského života, o prožívání přirozeného světa. V této práci bychom však k adjektivu „kognitivní“ ještě dodali určení „kulturní“, resp. „antropologická“, což děláme v souladu s polskou odnoží kognitivní lingvistiky, vzniknuvší z tradic vlastních víceméně nezávisle na americké kognitivní lingvistice. Podle polského lingvisty Jerzyho Bartmińského pak budu používat

termín *jazykový obraz světa*, což je jazykově ustálené svědectví o tom, jak určité jazykové společenství pojmově uchopuje skutečnost, jak ji prožívá a hodnotí (BARTMIŇSKI 1991). To znamená, že způsob rozumění věcem včetně jejich hodnocení se ukazuje v lexiku i gramatice daného jazyka. Pro vytvoření jazykového obrazu je potřeba znát význam, na který se dle Bartminského musí nahlížet „fasetově“ – jako na soubor faset drahého kamene, přičemž význam budou skládat všechny dohromady. Význam, jak je chápán kognitivně, je tedy implikován v síti motivačních poukazů (vnitřní formě) slov, v sekundárních významech a derivátech.

Za důležité pro pochopení důvodu, motivace zvířecího pojmenování nemoci považujeme také původ zvířecího slova, jeho etymologii, neboť právě ta kromě výrazové stránky zkoumá původní významy a stará asociační spojení. Vycházet budeme zejména z dvou etymologických slovníků. Prvním je etymologický slovník Václava Machka (2010), který je nejrozsáhlejší a jednotlivá hesla jsou nejrozsáhlejší. U tohoto slovníku je nám blízké použití metody Wörter und Sachen, při které se spolu se slovy zkoumají i věci jimi označované. Právě tento směr znamená rozmach etymologického bádání opírajícího se o výsledky archeologie, kulturní historie, etnografie a etnologie. Čerpat budeme také z Rejzkova *Českého etymologického slovníku* (2012 a 2015), který je novější a v současné české lingvistice přijímanější.

Informace o staročeské slovní zásobě budeme vyhledávat z online lexikálních zdrojů na webovém hnízdě Vokabulář webový, kde jsou zahrnuty všechny důležité staročeské slovníky – *Elektronický slovník staré češtiny* (ESSČ), *Staročeský slovník*, sešit 1–26 (StčS), *Slovník staročeský Jana Gebauera* (GbSlov), *Malý staročeský slovník* (MSS) a *Slovníček staré češtiny Františka Šimka* (ŠimekSlov).

Staročeské zvířecí názvy nemocí pak srovnáme se stavem novočeským¹ a pokusíme se zjistit, zda se dané výrazy stále užívají v běžně mluveném jazyce, nebo zda se alespoň užívají v jazyce lidovém. Nejdůležitějším zdrojem pro takové jazykové informace nám bude *Příruční slovník jazyka českého* (PSJČ), který je dosud nejrozsáhlejším českým výkladovým slovníkem, dále pak *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ) a *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ). Příležitostně využijeme Jungmannův *Slovník česko-německý* vycházející ve třicátých letech 19. století.

---

¹ Pod termínem *stará čeština* myslíme jazyk užívaný přibližně od začátku dvanáctého století do konce patnáctého století. Termínem *nová čeština* se myslí jazyk mluvený od roku 1775 doposud. V této práci budeme užívat také pojem *současná čeština*, čímž budeme myslet jazyk užívaný posledních padesát let.

Při určování souvislostí mezi jednotlivými zvířaty, nemocemi a slovy významově blízkými se nechceme vždy spoléhat pouze na staročeský materiál, proto budeme využívat také slovníky dialektické. U několika málo hesel budeme využívat *Slovník nářečí českého jazyka* (SNČJ). Ten však v době vytváření této práce poskytuje informace pouze u slov začínajících na A–Č, proto u jiných hesel budeme spoléhat na starší slovníky, zejména *Dialektický slovník moravský* Františka Bartoše (1906).

Lidové představy o nemocech, původcích nemocí a jejich léčbě budeme sledovat v *Antropologickém slovníku*, který vznikl kolektivem autorů kolem Jaroslava Maliny, *Encyklopedii slovanských bohů a mýtů*, dále v encyklopedii *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* a knize *Narození a smrt v české lidové kultuře* etnoložky Alexandry Navrátilové. Přínosné pak byly některé publikace francouzského historika kulturních dějin Michela Pastoureaua, zejména *Dějiny symbolů v kultuře středověkého Západu*.

Propojení názvů zvířat s názvy nemocí pak bylo tématem dvou cizojazyčných publikací, které poskytly cenné příklady propojení zvířete a nemocí na materiálu zejména slovanských jazyků; v ruštině vyšla v roce 1972 publikace B. A. Merkulové – *Narodnyye nazvaniya bolezney* (v originále Б. А. Меркулова – Народные названия болезней), v němčině pak článek z roku 1920 v časopise *Archiv für slavische Philologie*, nazvaný *Beiträge zur slavischen Bedeutungslehre* od K. Bulata.

3 Zvířata divoká a dravá

Nejprve se budeme zabývat dvěma pojmenováními dravých zvířat, jimiž jsou *vlk* a obecnější výraz *šelma*.

3.1 Vlk

Výrazem *vlk* se ve staré češtině označovaly **rozičné kožní nemoci**: *Proti vlku na noze, na ruce, na prstech aneb kdežkoli* LékJádroD 226²; *komuž vlk jí nohu neb jiný úd hnije* LékJádroM 75b; *proti vlku na tváři* LékMuz 219b. Ranné lékařství nazývá vlkem novotvar **podobný raku**, avšak v horším stádiu – smrdícím a černajícím: *A když rak počne smrděti a černěti, znamenie jest, že se obracuje v neduh, ješto slóve vlk; Vlka nazývá raka, kdyžto počne hryzti okolo sebe kuoži i maso, na němž sedí* LékRhaz 75.

Jako *vlk*, specifičtěji *vlk břišný* se taky označuje to, co bychom dnes nazvali **pásový opar**: *herpes cingulus jesti' jedno plémě hliz nebo nežitov litých, a toho podstata jesti' velmi horlivá; neb svým přielišným horkem slepce břicho až do dna a vokol jako pás... A bývát' na bříše při místě pasa, a osiehne člověka vokol jako pás* LékRhaz 143. Ranné lékařství se různé druhy vlků pokouší názvoslovně odlišovat: *A druzi pravie, že též jest, jako bývá na tváři, jemuž říekají latině noli me tangere, a česky: nerod' mne dotýkati; než to věz, že když na noze, slóve vlk, a když na bříše, slóve herpes, a když na tváři, slóve noli me tangere* LékRhaz 143.

Ve staročeských textech také najdeme deminutivní výraz *vlček* a ve stejném významu latinský překlad *lupia*. *Vlček* se objevuje v souvislosti s **kožním výrostkem v oblasti hlavy**: *O neduziech hlavy, krticiech a lupia, totiž vlčku. Na vrchu hlavy zarozuje se podobný neduh k krticiem nebo lupia. Shušie věděti, že jiný neduh jest, ješto slóve glans, jiný scrophulae a jiný lupia. Scrophula jest tvrdý, glans měkký, lupia najměkčejší* LékRhaz 36. *Vlček* neboli *lupia* na hlavě však pravděpodobně nebude nemoc příliš nebezpečná, neboť lze vyříznutím vyléčit: *skrže řezanie bývá uléčen takto: učič rozřezanie nad miestem břitvú, a tú rozřezaninu, což koli vnitř jest, klěšťkami buď vytrženo, a zuostane li co, buď leptavým lékem spuzeno* LékRhaz 36.

---

² Zkratky primárních, zejména lékařských památek, jsou uvedeny na konci práce. Zkratky ostatních citovaných staročeských literárních památek uvádí *Staročeský slovník*. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk, Praha 1968, s. 55–118). Zkratky uvedené u citátu z PSJČ jsou z tohoto slovníku beze změny přejaty.

Pouze v Chirurgickém lékařství a v Klementinském latinsko-českém slovníku se objevuje lexém *vlkojěd*: *Mast na všeliké vlkojedy a na jiné bolesti* LékChir 38r; *Ktož má přímět nebo zlí neštovici, jako se od nie prejští a rozjiedá ruozno, a od toho rádo pochodí ta nemoc, jako slove vlkojed* LékChir 122v. „Autor této, poměrně pozdní památky (resp. její části, neboť se jedná o text komplikční), zřejmě váhal s užitím významově zatíženého názvu a vytvořil raději nový, jednoznačný a monosémantický lexém“ (ČERNÁ 2009: 106). V ESSČ však najdeme také substantivum *vlkojědnost* a adjektivum *vlkojědý*. Pouze u Klareta pak najdeme lexém *vlkoč* (ESSČ).

Lexém *vlk* ve významu nemoc je oním zvířetem motivován společným sémantickým rysem dravosti, krutosti, divokosti. *Vlk* je jako kožní nemoc pojmenování už praslovanské a dodnes se tak v některých slovanských jazycích používá – například polské *wilk*, ruské *volčanka*, dále třeba slovinské nebo makedonské *volk*, vše jako ‘kožní nemoc’. *Vlk* ve významu ‘nežit’ existuje také v němčině: *Wolf* (MACHEK 1968: 695). Takové významové přenesení je už starší, což Machek dokládá latinským *ulcus* ‘vřed’ a řeckým *έλκος* ‘rána, vřed’.

Ve staré češtině ještě neexistuje *vlk* jako ‘opruzenina mezi nohama’. V takovém významu se výraz objevuje až v Rašelinově slovníku, ve kterém se uvádí *vlk na zadku* RešČes Ccc3a nebo *vlk v zadku* ‘intertrigo’ RešLat Xxxx3a nebo spojení *řitní vlk* RešČes Ee4a. Ve Veleslavinově Nomenklátoru se pak rozlišuje *vlk* jako ‘žravý vřed, lupus, ulcus exedens’ VelNom 173, a *vlk v zadku* ‘intertrigo’ VelNom 176.

V nové češtině se *vlk* jako označení pro různé nebezpečné nádory, hnisající rány ani pásový opar už nepoužívá. Pro takové skutečnosti v současném lékařství existují nové odborné názvy. Jako *vlk* se pojmenovává pouze méně nebezpečná opruzenina, zvl. pak mezi stehny: *Už dávno shodil propocenou košili, a teď se mu lepí kalhoty na hubenou zadnici: určitě bude mít vlka* K. Čap (PSJČ). V lidovém jazyku zůstalo deminutivum *vlček*, které značí ‘nádor na hlavě, aterom’: *Atheroma, chalva čili vlček [je] kulatý nádor zvící semene až pomeranče, nejčastěji na vlasaté části hlavy* MSN (PSJČ). Jedná se o cystu, která vzniká ucpaním kožní mazové žlázy a nadprodukcí mazu a která může dosáhnout velikosti i několika centimetrů. Komplikací může být jeho hnisání. Tento ‘vlček’ se odstraňuje chirurgicky (VOKURKA, HUGO 2015).

Název zvířete se pak přeneseně používá také o **zlém, krvelačném člověku**: *Z celé Wehrmacht zbyla jen smečka prchajících vlků, kteří uznávali toliko cenu vlastní kůže* Drda. Častěji se však, paradoxně, *vlk* používá o **odvážném, zkušeném, ostříleném muži**: *Dr Brauner si umínil, že se představí kapitánovi jako starý mořský vlk — kolega* Semil;

Jednoho večera Karel, sám bez práce, zavedl ho k dělníku Holovskému, starému, dobráckému vlku bez prstu na levé ruce Sova (PSJČ).

3.2 Šelma

Výraz *šelma* se jako název nemoci používal od 14. století pro označení moru, černé smrti: *A tak veliká šelma na lidi spadla, ež lidé na cestě i za stolem i hrajíc i tancujíc, padnúc náhlú smrti mřěli tak, ež ktož kšil nebo zieval, inhed sě požehnal* PasMuzA 251; *to také [žila mediána] spomáhá bolestem a nemocem všech úduov srdečným i žaludkuom i hýžiem i bokuom i hlizám v ráně času šelmy neb moru* LékJádroBrn 124v.

Výraz je hojně používán nejen v literatuře lékařské. Odvozen je z německého *Schelm*, označujícího právě mor, morovou ránu. Impulsem pro přijetí tohoto slova byla černá smrt, která zasáhla území Evropy kolem roku 1350. „Čechy zůstaly hlavního náporu epidemie ušetřeny, tím hrozivěji však působily zvěsti o vražedné chorobě, jež sužovala okolní státy po více než tři léta“ (NĚMEC 1986: 66). Protože zprávy pocházely převážně ze sousedních německy mluvících zemí, dostalo se k nám z těchto zemí také nové pojmenování, které se začalo uplatňovat vedle domácího „mor“.

Častějším onomaziologickým procesem je, že se z názvu zvířete stane název nemoci. Zde jde o obrácený proces – z nemoci vzniklo pojmenování pro zvíře takových vlastností, jako má nemoc. V tomto případě jsou tedy společné rysy, stejně jako tomu například v případě nemoci *vlk*, prudkost působení, krutost, divokost a smrtící účinek. K takovému posunutí významu došlo v patnáctém století: *Řekl jest opět buoh: Vyved' země duši živú v pokolení svém, hovada, zeměplazy a šelmy země podlé tvářností svých* AdamK 331v; *I vzal mě v duchu na púšť, i viděl sem ženu sedící na šelmě červené, plné jmen rúhavých, majíci hlav sedm a rohóv deset* BiblTruhlNZ 125v.

Jako ‘dravé zvíře’ se výraz *šelma* používá také v nové češtině: *Dělal opatrovníka šelem, jež krmil* Jir. Nově se však označení přeneslo taky na člověka, který je **padouch**, **darebák**: *My s těmi šelmami Turky zacházíme jako s drahou masťou Hol; „Kde je správce?“ křičel na ně kněz. „Ta šelma? Ta potvora?“ ječeli sedláci* Jir. Takovéto negativního označení člověka se však později přeneslo na označení pozitivní. PSJČ uvádí *šelma* ve významu **vychytralý, prohnáný člověk, taškář; člověk chytrý a vtipný, šibal, čtverák**: *On ho [koně] jistě zase prodal, šelma podšitá! Klost; „I ta šelma, on toho pokoušení nikdy nenechá,“ zasmál se mistr* Jir (PSJČ).

3.3 Zvířata dravá dříve a dnes

Onomaziologicky jde o dva opačné procesy. V případě novějšího výrazu *šelma* jde o přenesení pojmenování z nemoci (moru) na dravé zvíře podobných vlastností. Lexém *vlk* naopak nejdříve označoval dravé zvíře, až potom nemoc. Taková asociace je však starobylá, neboť stejný výraz pro zvíře i nemoc najdeme také v jiných jazycích – němčině, ruštině, polštině apod.

V současné češtině se původní staročeský výraz pro mor – *šelma* – už nepoužívá. Už o století později se začal užívat jako označení pro zvířete podobných vlastností. Oproti tomu kožní projev nemoci odvozený z názvu zvířete – *vlk* – se dnes spisovně používá v užším významu, jako vlk na zadku. Původní širší název je patrný v dialektech.

V případě *šelmy* se dnes výraz přeneseně používá o lidech – o padouších, darebácích, z toho se pak později začal výraz používat pozitivně o lidech chytrých, vtipných, vychytralých či prohnaných. Stejně tak *vlk* se dnes používá o zlém, krvelačném člověku, častěji pak o člověku odvážném, zkušeném.

4 Zvířata domácí

Staročeské pojmenování nemocí vzniklo z názvů pěti domácích zvířat, kterými jsou *kokot, kuře, svině, tele a pes*.

4.1 Kokot

Všelijaké mozoly a puchýře se ve staré češtině nazývaly *kokot: na bolest nožní, jież kokot říekají mnozí* LékVodň 263r. Výraz *kokot* sice dnes už zvíře nepojmenovává, dříve však takto lidé běžně nazývali kohouta, stejně jako je tomu v jiných slovanských jazycích; dodnes se chorvatsky a srbsky říká *kòkòt*, ve staré polštině *kokot*, v ruských dialektech *kókot*, vše z psl. **kokotъ*, které je onomatopoického původu. Podobně existují názvy kohouta se zdvojeným k-k například také v angl. *cock*, fr. *coq*, nebo řec. *kikkós* (REJZEK 2015: 293). Kokot jako pojmenování kohouta se stále používá také v českých dialektech: *Uslyšel [Petr] kokota pěti* Suš; *Nad zemí vysoko nebe strmí, hlídá tam kokot boží krmi* Holý (PSJČ).

V případě *kokota* šlo ve staré češtině nejen o domácí zvíře, ale taky o všelijaké *náskoky a náhněty*, tedy choroby, které vznikly „nahnětením“ tkáně – různé mozoly a puchýře: [O cibuli] *A ktož ji ztluče s slepičím sádlem a pomaže neb přiloží na bolest nožní, jież kokot říekají mnozí, a slóve náskoka neb náhnět, jest spomocna* LékVodň 263r. Asociační spojení drůbeže a výrůstku na těle je podivné, nacházíme jej však i u jiného typu „výrůstku“, totiž penisu. Už ve staročeštině totiž *kokot* pojmenovával právě mužské přirození: *Kto má kámen v kokotu. Kto má kámen v uocase, to jest v kokotu, ješto jemu překážie vody púštěti, ten ztluc siemě petružělné a to pí s vínem teplým* LékFrantA 88v. Je možné, že kohouta charakterizoval právě jeho hřebínek, který jako by nepatřičně trčel z hlavy ven. Pokud byl ve staročeském období tento výrůstek pro kohouta signifikantní, vznikl metaforicky sekundární význam *kokota* jako ‘penis’ a terciárně pak ‘výrůstek na lidské noze’.

Častější nemoc nohou, která by mohla *kokota* asociovat, se jmenovala *hřeben: proti neduhu nohy, kterýž slóve hřeben* LékVn 38a; *nemoc, jakoť v nohách bývá, a slóve podagra a česky hřeben* LékChir 254b. V tomto případě však jde o dnu, tedy zánětlivé onemocnění vznikající zvýšenou hladinou kyseliny močové. Projevuje se silnou bolestí a otokem kloubů, zejména právě palce u nohy. Se ztotožněním *kokotu* a *hřebene* nesouhlasí Černá, která tvrdí, že *kokot* byl opravdu pouze otláčenina na noze, *podagra* neboli *hřeben* se projevovала jako nemoc kloubů, nikoliv kůže (ČERNÁ 2009: 111). Asociační spojení

kohouta, hřebene a výrostku je však zřejmé u obou onemocnění a rozlišení *hřebene* a *kokota* přišlo pravděpodobně až s časem.

4.2 Kuře – kuřie řit, řinda

Zdá se, že podobné skutečnosti, tedy otlačeniny, puchýře a mozoly, se v pozdějších středněčeských textech mimo lexému *kokot* nazývaly také podle mláděte kohouta – *kuřete*. Protože puchýř na noze svým tvarem středového terče připomíná řitní otvor kuřete, říkalo se této otlačenině *kuřie řit* nebo *kuřecie řinda*: *kto má kuřie řit na prstech, ješto se zhněte, sřež ji po tři úterky ráno, a minet' LékJádroM2 104b; Počiná se lékařstvie proti kuři řiti na prstech a proti zparam a také kdož se zabodne zespod v nohu neb jinde LékJádroD 238.* Taková nemoc vznikala v důsledku nošení malé a nepohodlné obuvi: *Najprvé zpuosob, at' nemocný má prostranú obuv LékSalM 380.*

Dnes už se pro tutéž skutečnost používá jiný název, ve kterém však nářezka na středový terč zůstává – *kuří oko*. Takové označení používá už Rešelův slovník. V latinsko-české části (1560) je pod heslem *clavus* uvedeno *kuří řit* (RešLat Xxxx3a); v části českolatinské (1562) je s tímž latinským ekvivalentem už pouze *kuří oko* (RešČes Ccc3a). Názvy „s řití“ však dodnes najdeme v českých nářečích: *Úzká obuv kuřích řití příčinou bývá Tablic; Nemyjí-li se nohy, od ostrého potu zapáchají, a kuři řiti na nich se dělají Kram.*

Nakonec je třeba zmínit, že drůbeží názvy nejsou pro kožní nemoci a projevy nic ojedinělého; Kott zaznamenal slovo *hohol*, které v češtině primárně označuje druh kachny a který se v okolí Novobydžovska používá ve významu 'boule': *Udeřil se, až mu naskočil hohol.* Jako otlačenina nebo puchýř se v lidovém jazyce používá také *holoubě*: *Měl je [nohy] strašlivě oskřípané a plny holoubat Herrm (PSJČ).* V jiných slovanských jazycích se z drůbežích názvů pro nemoci používá např. pol. *kur* 'spalnice, zarděnky'; ruské *zycu* se používá pro pojmenování popraskané kůže. Ze stejné představy jako *kuřie řit* patrně vychází rus. výraz *kypua*, které značí také 'popraskanou kůži na rukou nebo rtech' Důvodem je dle Bulata víra, že touto nemocí lidé onemocní kvůli nadměrné konzumaci kuřete (BULAT 1920: 474).

4.3 Svině – sviňky

Latinským ekvivalentem nemoci *krticě* (značící tuberkulózu mízních uzlin) je *scrofula*. *Scrofula* je deminutivem latinského *scrofa*, které označuje 'prasnici' (protože byla tuberkulóza mízních uzlin poprvé popsána jako nemoc prasat). Pouhým překladem latinského výrazu vznikl český výraz *sviňky*. Ten je však doložen pouze jednou: *sviňky neb krtice jsúť nežitové neb otokové tvrdí, zarození z mokrosti hrubé neb černé krve splstěné na*

jedno miesto obecne LékJalM 277. Stejný projev nemoci, tedy ‘tvrdou, vodnatou bulku u ucha’ označuje také ruské свишка.

4.4 Tele – vodné tele

Hojně doložený název nemoci je tzv. vodné tele: *Idropisis Idropisis, ta nemoc, slóve vodné tele, ješto člověk oteče velmi na životě LékJalM 79r; Komuž břich tuhne od vodné nemoci Vezmi dobrý alant vinný a pí LékJalM 33. Jde o tzv. vodnatelnost, staročesky taky vodnotedlnost, vodnotelenstvie nebo prostě jen vodnou nemoc. Nejčastěji vodné tele vzniká ve chvíli, kdy člověku selhávají játra. To se jako příčina uvádí také ve staročeských textech: Vodné tele stává se od mlloby žaludkové a jatrné tak, že pitie játry z žaludka pro lenost vytáhnúti nemohú. Protož pitie ostane v žaludku a jde mezi kuoži a mezi maso LékJalM 79r.*

Uvádí se však také hned několik jiných příčin: *Počíná se lékařstvie proti vodnému teleti. A protož slušie věděti, od čeho se stává. Ta veliká nemoc se stává od velikého pití na čítitrobu. Druhé, z velikého smradu, ješto se zpekl mezi masem a mezi kúži. Třetie, od velikého utrpenie na smilstvie. Čtvrté, ješto přílišně vodu v měchýři zadržují. Páté, od jednoho červa zeleného a kusého, ješto se narozuje neb narozují u vodách března, toho měsíce. Ktož ten vypí, hned bude mieti tuto nemoc. Šesté, ktož snie z ryby vodné tele. LékJalMBrn 66v.*

Z výše uvedeného úryvku z rukopisu Knihy lékařské je patrné, že příčinou vodnatelnosti může být právě „jeden červ zelený a kusý“. Pokládáme za pravděpodobné, že právě onen červ významově splývá s *vodným teletem*. Ve středověku se věřilo v existenci červa-démona žijícího ve vodách, kterého člověk může vypít a jenž právě vodnatelnost způsobí. Tato představa však bude mnohem starší, předkřesťanská, vycházející ještě z animistického vnímání přírody.

Ztotožnění červa a nemoci vyplývá také z následujících textů, ve kterých jako by *vodné tele* žilo v podobě červa uvnitř člověka, kde jej hryže, obrací se nebo schne, a proto je třeba ho umořit: [O pivnaru]: *Také ktož jej hryže, spomáhá proti srdci a dýchavici stavuje a vodné tele utiší, ktož jej často hryže na čítitrobu LékJalM 260v; A kořene kóže čistí kalostudnost a vodokrev, a protož jest dobrá vodné tele umořiti LékJalM 269v; [O ostrýšu]: Také ktož má v sobě vodné tele, pí z něho vodu LékJalM 131v; A pro ty příčiny žena mění se a schne. A bude-li dlúho trvati, a tak zlechka obrátí se vodné tele LékJalM 96r.*

Vodné tele se jako **červ nebo pulec** vyskytuje také uvnitř ryb: *Jinak vezmi vodné tele z té ryby, ješto slóve jelec, vlože je v střípek, vstav je na uhlé a spal je dobře, aby moh*

z něho prach udělati, dajž to píti nemocnému u pivě aneb u vině, a budet' zdráv LékFrantA 68r.

Takové sémantické spojení telete a žoužele dokládá Machek, jenž uvádí, že vodné tele je také název **larvy potápníka**, velkého vodního brouka. Zároveň dokládá východočeské *telák*, jež je na Hořicku označením pro jakýsi **vodní hmyz**. Srbochorvatský výraz *vodeno tele* zas označuje **mloka**. Podobně se vodnatelnost nazývala u Germánů: stnord. *vatnkalf*, sthn. *wazzar kalb*, středn. *waterkalf*, vše doslova 'vodné tele' (Machek 1997: 638). Z takového množství „telat“ žijících ve vodě usuzujeme, že název nemoci nemotivovalo pojmenování hovězího mláděte, ale jakési žoužele, která žila ve vodě.

Už ve staré češtině jsou však zaznamenány výrazy bez daného zvířete; *vodná nemoc*, *vodnotedlnost*. O kontaminaci souslovím *vodné tele* by se dalo uvažovat v případě výrazu *vodnotelenstvie*. Ve slovnících nové češtiny pak pouze 'vodnatelnost'. Název tak byl vztažen nikoliv k působiteli choroby (byť pomyslnému), ale k jejímu nápadnému projevu, totiž zavodnění.

4.5 Pes – nemoc peská, psotník, psina, psotnice

Z dnešního pohledu jsou názvy nemocí *psotník*, *psina* nebo *psotnice* podivné. Jsou odvozeny od oblíbeného domácího mazlíčka – psa. Už od starší doby kamenné byl pes domestikované zvíře doprovázející člověka (BROUČEK-JEŘÁBEK 2007: 726). Poskytoval maso a kožešinu, byl hlídačem, hájil prostor užívaný člověkem, chránil hospodářská zvířata. Pomáhal při lovu, nosil náklad, obstarával zábavu. „Pes chránil domov před zlými duchy, zejména takový, který má ‘čtyři oči’, světlé nebo tmavé skvrny nad očima; mohl se však do něj vtělit i zlý démon.“ (VÁŇA 1990: 148) V dnešní době je pes o to více „přítelem člověka“. S lidmi žije v jedné domácnosti, o jeho krásu se starají v psích salonech, existují psí hotely, vzrůstá nabídka potravin pro nejrůznější psí mazlíčky. Prokšová upozorňuje na sílící obraz psa jako „rodinného přítele s týmiž životními potřebami a nároky, jako má člověk“ (PROKŠOVÁ 2011: 12). Ve středověku často celé smečky psů chovali bohatí lidé, kteří si je pořizovali pro rozptýlení a zábavu, možná taky pro posílení společenské prestiže: *čtvrtý hřích tohoto bohatce marnost tohoto světa. Neb psy choval lovčí pro kratochvil a bez pochyby že i ptáky měl, jimž větčí pohodlé činí páni, než by chudému učinili* RokPostB 320. Komplexní jazykový obraz psa je však ve staré i nové češtině zcela odlišný.

4.5.1 Jazykový obraz psa ve staré a nové češtině

Středověká společnost byla patrně silně ovlivněna biblickým obrazem psa, který představoval stvoření nečisté, nízké, opovržením hodné. Psi byli symbolem špatnosti a odchýlení se od víry. Konotace spojené se psem ukazují spíše na obraz psa jako zvíře nepatrné a bezvýznamné, trpěné a nezasluhující větší pozornosti (VAJDLOVÁ 2004): *vizte psův, vizte zlých dělníkův, vizte roztržku* BiblOl Ph 3,2; *počě ... býti ten nešlechovník jako pes vzteklý* JeronM 52b; *psi němí a nestydliví* HusPostH 148a; *ku podobenství psa prašivého* HusPostH 4,159 (1468).

Jako psi byli expresivně nazýváni lidé pochybných morálních kvalit, hříšníci, nevěřící nebo jinověrci a kacíři: *obklíčili jsú mě psi mnozí* ŽaltWittb 21,17; *z některých mých [České země] přemilých synův vzteklé psy jest zdělal [Zikmund]* Budyš 5b; *hříšníci v kterých koli hříších tělesných nebo duchovních slovou psi, kteříž sou zhovadili, nebo v hovado se proměňují pro hříechy* JakZjev 462a; *obyčejem židovským pohany nazýváchu psy* ComestC 304b; *tvú [Ježíšovu] duši neobřezanému psu [tj. Pilátovi], aby ji pohltil, dali* MatHom 383.

Adjektivum *psí* se používalo ve významu 'hříšný, kacířský': *těž potrebie jest, aby nemluvil s utrhačem, kterýž má přirozenie psie* AlbnCtnostA 9b; *vyznávaje častokrát, že je to viera psí, ďábelská, prokletá, námi a čerty našimi počatá* KalLuc 20. Dodnes se užívá sloveso *peskovati*, už v pozdním středověku ve významu 'nadávat někomu': *bohďákají, přísahají, lají, peskují* RokPostK 376b; *nás jako psy hanějí, peskují, zlořečí* TovHád 112a. Reflexivní *peskovati se* znamenalo 'hádat se': *pakli žena není poddána muži, ale klne, rotí, a muž se s ní zase laje, tepe, peskuje* RokPostB 303.

Ve staré češtině existovalo množství nám už neznámých derivátů ukazujících na psův negativní obraz. Nějakému smilníkovi se říkalo *psotvář*, *psovař* nebo *psotař*, jednoduše proto, že to byl někdo, kdo *se psotí*, tedy smilní (ESSČ). Smilnit bylo kromě *psotiti se* taky *psietí se*. Pokud někdo s někým *psotil*, znamenalo to, že s ním hrubě, surově, 'pesky' nakládal (MSS): *pročež by pak lidé ... nevážili jich [kněží] pesských, zlých a hanebných činův* AktaBratr 2,220a. V témže významu se pak používalo adjektivum *peský*: *král [Zikmund] ... zlý, rúhavý, pyšný, peský* Budyš 38a, doloženo je i adjektivum s expresivně stupňující předponou *pře-*: *škaředý hříšniče, nade vše přepeský násilníku* BiblOl 2 Mach 7,34. V bídě nebo na mizině byl zas ten, kdo *byl vepsí/ve psí: tomuť [člověku špatně zvolivšímu zaměstnání] nelzě nikdy vzníti, musíť věčně ve psí býti* VítAlan 11a; *ve psí bydlíš* OtcB 6b. Takové sousloví se používá také v současné češtině, avšak zřídka.

V nové češtině takový negativní jazykový obraz pokračuje; lexémem *pes* se mimo zvíře označuje pejorativně **člověk krutý a necitelný**: *Na personál prý byl pes: za promluvení na chodbě výpověď Pujmanová; Kvůli vám možná že lidem odpustím v poslední hodině, že ze mne udělali psa!* Hál. Výraz se často používá jako **nadávka**: *Kde jsi, ty žebrácký pse! křičel a honil se za ženichem Hál; Zrádní psi jste! Zpátky!* Ner. Obecně lze lexémem pojmenovávat **něco zlého, nepříjemného**: *No — život je pes, jak se říká Mor.; Ona je tam taky pes křížovatka Pujmanová.* V divadelním slangu se *pes* používá pro označení **bezvýznamné, krátké role**: *Mestek hrál výhradně „psy“, to jest drobné jednovýstupové úlohy Čap. Ch.; Občas hraje nějakého psa ve filmu Ros (PSJČ).*

Stále se dnes v negativním smyslu používají jiné psí deriváty: *zepsout* někoho buď jako ‘důkladně někomu vyhubovat, zkritizovat, ztrhat, pohanit’ nebo ‘pokazit, překazit, zmařit, zkazit’ (SSJČ). *Peskovat* se zas používá ve smyslu ‘činit někomu výtky, hněvně kárat; hubovat, plísnit’ (SSJČ). Substantivum s přívlastkem *psí* je ‘špatné, bídné’, ve spojeních typu *psí víno* pak jde o něco ‘falešného, nepravého’.

Také v nářečích se slovy od *pes* označují hanlivě i všelike pojmy a věci špatné, nízké, protivné, bezcenné: *psina* je ‘nezralá padavka’, moravké *psut* ‘kazit’, jihočeské *zepsouti, upsouti, upsovati* ‘kritikou hrubě ponižiti’ apod. (MACHEK 1997: 445). Moravské *psárka* je lidové jméno různých bezcenných rostlin i věcí. V Jungmannově Slovníku česko-německém pak najdeme řadu dalších derivátů: *psíti se* ‘pesky, oplzle, nešlechtně se chovati’; *psí život vésti* ‘čubčiti se’; *psokrevný* ‘psí, zlý’; *psoták* znamená ‘bídník’, *psovina* pak ‘psí smrad, psina’.

4.5.2 Nemoci – psotník

Od výrazu *pes* bylo v minulosti odvozeno také několik nemocí. V Bibli olomoucké označovala nemoc s adjektivem *peský* postižení velmi zlé, nebezpečné a ohavné: *ty budeš nemocen peskú nemocí tvého břicha* BibliOl 2 Par 21,15.

V pozdním středověku je doložen *psotník*, avšak ojediněle a není nijak zvláště popsán: *proti psotníku* LékJádroB 297. Co se za *psotník* považuje, vysvětluje až Veleslavin: *nemoc sv. Valentina, padoucí nemoc, psotník dětinský, comitialis, herculeus, magnus sacer, infantilis, caducus morbus, epilepsia* VelesNom 163. *Padúcnice* neboli *padoucí nemoc* je označení pro epilepsii, neboť při epileptickém záchvatu člověk padá na zem. Nemoc sv. Valentina se padoucnici říká asi proto, že německý výraz pro „padnout“ nebo „padlý“ je *fallen*, což jméno svatého nápadně připomíná. Svatému Valentínovi se také dříve připisovala ochrana před padoucnicí. V moravských regionech se dokonce věřilo, že dítě narozené na sv. Valentina padoucí nemoc dostane (BARTOŠ 1906: 474).

K léčbě psotníku a padoucnice se využíval pes: *když padne [nemocný při záchvatu padoucnice], zabíží psa, dáž mu tu [psi] žluč píti, nebudeť jje [padoucnici] viece mieti* LékMuz 35a.

Ve staročeském období se však častěji používalo označení *božec*, které bylo synonymem k *psotníku*. Oba výrazy byly dle Čižmáře (1946) používány pro označení epilepsie také v lidové mluvě. *Božec* však zároveň označoval slovanského boha. Věřilo se tedy asi, že tato nemoc je jakýsi zlý duch, v těle sídlící a jím trhající (MACHEK 1968). Na démonického původce nemoci, i když už spojeného s křesťanskými výrazy, ukazují také Brouček a Jeřábek (2007: 725): „Padoucnice (epilepsie) a jiné křeče pocházejí z pyšných andělů zavržených Bohem.“

Později se *psotník* používal v souvislosti s nemocí, na kterou umírali malé děti a která se taky projevovala křečemi – pravděpodobně tetanickými. V takovém významu se *psotník* používá i dnes: *Dítka se rozstonalo psotníkem Hol.*; *Prvé dítka manželům Kojanovým zemřelo na psotník Hol* (PSJČ). *Psotník* se tedy pravděpodobně ze začátku používal jako výraz pro **jakékoliv křeče**, jako projev vážné nemoci, obzvláště té, při které člověk padá na zem a křečovitě sebou třese. Postupně se však výraz začal užívat spíše pro pojmenování tetanických křečí postihujících malé děti, které se objevovaly výrazně častěji a měly za následek obrovskou úmrtnost kojenců.³

V některých částech západního a středního Slovenska se výrazem *psota* sekundárně označil také domnělý původce psoty, bídy – **malý noční motýl** (VÁŽNÝ 1955: 96). V tomto případě jde o mytologické personifikování bídy anebo „psoty“ v podobě nočního motýla.

Psotník ve staročestně nepojmenovával pouze onu nemoc způsobující křeče. Běžně se jej užívalo expresivně jako označení **špatného, bídného člověka**: *Nevad' sě s psotníky ani miluj hříšníkóv* BiblOl 8r² nebo jako pojmenování nějakého **ubožáka** který *má psotu*, tedy bídu. Formálně je *psotník* je odvozen od adjektiva *psotný*, což znamená **bídný, nuzný, zlý**, (MSS, SSČ). To je pak fundováno substantivem **psota**, tedy ‘nouze, chudoba, bída’, ale taky ‘útrapa, trápení, soužení, obtíž, trampota’ (ESSČ): *U vás jsú zakrsaly kosti, pro psotu nemohúć rósti* PodkU 22v; *Psota po psotě leze, a duše sě do pekla veze* HusDcerkaH 216r.

---

³ V Tovačově byl *psotník* od 1849 do 1938 dle matričních knih nejčastější příčinou smrti dětí ve věku 10 dní až 14 měsíců (OLŠANSKÁ 2010: 49).

4.5.3 Psina, psena, psotnice

Z pozdějších období jsou doloženy názvy nemocí *psina*, *psena* a *psotnice*. Výraz *psotnice* používá T. Rešel v polovině 16. století jako jeden z ekvivalentů u hesla *febris: zimnice, studénka, psotnice* (RešLat Xxxx3a). Jako horečka je *psina* doložena nářečně v jedné boskovické modlitbě: *Ó ty Pane Ježíši Kriste, jak těžký kříž neseš, že se pod ním velmi hrozně třeseš! Zdali nemáš psiny nebo hodonice?* (SVĚRÁK 1950: 178). Oba výrazy – jak *psina*, tak *hodonice*, označují právě zimnici.

Ve staré češtině je ojediněle doloženo *psina* jako synonymum samičích názvů *psice*, *psička*⁴: *někdy smilná [žádost těla] jako kráva nebo klisna nebo psina* PříbrZamP 154a. Mimo ‘zimnici’ však *psina* může být také ‘něco psiho, psí smrad, kůže, maso; psí povaha, lotrovství, neupřímnost; nestydatý člověk; vše, co je špatné’. Podobně u Váši-Trávníčka značí *psina* ‘psí zápach, maso, kůži, dále opovržlivě psa a špatného člověka’ (SVĚRÁK 1950: 178). Zdá se však, že mimo výše uvedeného označoval lexém *psina* taky **tyfus**; F. J. Tomsa v roce 1794 píše: *z toho daremného chleba pojdou nakaždilé nemoci a shnilé psotnice, které mnohé krajiny pohubí* (PSJČ).

V současnosti výraz *psina* značí, stejně jako jiné psí deriváty něco ošklivého, špatného – bídu, psotu, slotu: *Byl navykl již nejhorší psině pod proklatým dekorem cylindru Šlej*. Může jít také o nadávku pro tvora ničemného, darebného; mizeru, darebáka: *Ta psina [mouchy] se nám tu zase rozplemí!* Herrm. Zajímavé je, že zcela opačný a zcela pozitivní je poslední význam, který je v současné češtině nejznámější – *psina* jako ‘veselí, švanda’: *Ta společnost, ta psina, to se nedá vyličít* Schein (PSJČ).

Negativní jazykové obrazy psa jsou patrné také v jiných jazycích. V němčině existuje výraz *das Hundewetter* ve významu ‘psota, psí počasí’. Ze slovanských jazyků pak K. Bulat (1920) uvádí polské *štěnac*, které označuje ‘nádor jazyka’.

4.6 Domácí zvířata – závěr

Staročeské pojmenování nemocí vzniklo z názvů pěti domácích zvířat, kterými jsou kokot, kuře, svině, tele a pes. „Drůbeží“ výrazy sekundárně motivovaly názvy specifických mozolů a puchýřů. Kožní výrostek *kokot* je asociovaný výrazným kohoutím výrostkem – hřebínkem. O tom svědčí jak kokot coby „výrostek“ v podobě mužského přirození, tak nemoc *hřeben*, jenž se jako název používala pro dnu, projevující se jako výrostek u palce

---

⁴ Ačkoli nejhojněji doloženým staročeským protějškem novočeských výrazů *fena* či *psice* je *tista: canis pes vel tista, catulus stěně, caniculus pes, canicula tista* SlovVít 94b; *jedna tista pastýřova [pohozenému Cyrovi] ... z prsí svých pokrm dávala* HusSvátA 527a.

na noze. *Kuřie řit* nebo *kuřecie řinda* byl mozol na noze terčovitého tvaru, svým tvarem připomínal právě řitní otvor. V pojmenování puchýřů a jiných kožních projevů se projevují také jiné názvy drůbeže a „domácích ptáků“ – v českých dialektech jsou to nemoci *hohol* a *holoubě*, v jiných slovanských jazycích pak pol. *kur* nebo rus. *zycu* a *кypча*. Název pro tuberkulózu mízních uzlin *sviňky* vznikl překladem z latinského *scrofula* ‘prasnice’. Obdobný název pro tutéž nemoc existoval v ruštině – *свинка*. Běžný staročeský výraz však byl *krticě*. V případě *vodného telete* nešlo o motivaci názvem domácího zvířete, ale motivaci jménem žoužele žijící u vody. Sekundárně pak *vodné tele* pravděpodobně označovalo pomyslného červa žijícího v lidském těle a způsobujícího vodnatelnost. O tom svědčí použití lexému v českých nářečích i příklady z jiných jazyků. Výraz *pes* motivoval nemocí vícero; *peská nemoc* byla v Bibli Olomoucké jakási nemoc břicha, *psotník* označoval buď epilepsii, nebo tetanické křeče, obecně šlo o křeče v různé podobě. Názvy pro zimnici (nebo také tyfus) *psina*, *psena* nebo *psotnice* vznikly nejspíš až později. Doloženy jsou v českých nářečích a v novějších slovnících. Takové názvy nemocí vycházejí z negativního jazykového obrazu psa, který je patrný už od středověku a je doložen v mnoha derivátech či frazeologii.

5 Ptáci

Z ptáků se ve staročeských názvech nemocí objevují vrána a výr. Odvozené nemoci – *vranie oko* a *výr* – jsou však omezeny pouze na jeden výskyt.

5.1 Vrána – vranie oko

Na jeden výskyt až z počátku šestnáctého století je omezeno sousloví *vranie oko*: *proti neštovici, ješto slóve vranie oko, vezmi jahody, jako v pústkách rostú, černé, stríkáž na tu bolest* LékVn 62a. Pro sémantickou analýzu je klíčový popis oné černé jahody, která se používala pro léčbu tohoto druhu neštovic⁵. Jedná se o jedovatou rostlinu s totožným názvem – *vranie oko*, kterou se léčila „zkažená hlava“, tedy asi nějaký lišej na hlavě: *vezmi těch jahódek, ješto sloví vranie oko, a rostú ty jahódky nízce od země a každá zvláště mezi čtyřmi malými listky a jsú černé* LékFrantA 39b. Dnes je její botanický název vraní oko čtyřlísté. V tomto případě je adjektivum *vranie* odvozeno od *vrané*, tedy černé barvy, od které je právě motivován také název černého ptáka – vrány. Název rostliny se tak patrně přenesl na název nemoci, jež se rostlinou léčila. Název se však zřejmě neujal, souslovím *vraní oko* se už dnes pojmenovává pouze ona jedovaná bylina.

5.2 Výr

Jako *výr* se značil nežit vzniknuvší v ohybem končetin, zvláště v podpažích a tříselech: *o nežitu horkém neb studeném talovatém pod paží, jenž slóve výr* LékSalM 283; *o otoku neb nežitu horkém i studeném, jenž slóve výr, v tříselech* LékSalM 338; *neduh slóvet' výr ... neb hlíza v tříselech, a stávat se obecně od hmoty, kterážto bývá vyhnána na to miesto* LékSalM 338. Takové pojmenování nemoci se však vyskytuje pouze v jedné staročeské památce – Saličetově lékařství, které je překladem původně latinské lékařské knihy. Jeden doklad *výru* jako nemoci je také v Klementinském latinsko-českém slovníku: *Bubo výr aut vlk, nemoc* SlovKlem 33v.

Ve Slovníku středověké latiny⁶ existují dvě homonymní lexikální jednotky *bubo*; první je onomatopoického původu s významem ‘výr’ (srov. také bulharské буч nebo

---

⁵ Jako neštovice se ve středověku označovaly novotvary a nežity různého druhu i původu – na tváři, na jazyku, uších, nohách. Označovaly se tak dokonce i hemeroidy. Motivujícím výrazem je právě *nežitovicě*, odvozený od *nežit*. V církevní slovanštině existoval výraz *nežitovica*. V češtině však vypadlo -i a -žt- dalo znělostní asimilaci -št- (REJZEK 2001: 427).

⁶ *Slovník středověké latiny v českých zemích – Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum*, Praha od 1977, heslo *bubo*.

arménské *բու* ‘bu’). Druhá s významem ‘boule, vřed, zvláště dýměj (morová)’, jež vychází z řeckého *βουβών* ‘tříslo, otok, otok v tříslech’⁷. Z druhého zmíněného latinského *bubo* vychází také například anglické *bubonic* ‘dýmějový’. Ve shodě s Alenou Černou (2005: 117) však pokládáme české pojmenování neduhu *výr* za pouhý překlad latinského *bubo* do češtiny. Autor překladu Saličetova lékařství název použil zcela automaticky a přirozeně, aniž by se výraz jako označení nemoci doopravdy používal. Výr jako noční pták možná vzbuzoval nedůvěru, označení *výr* se navíc ve středověku používalo jako nadávka. Petr Chelčický tak například mluví o sedlácích: *Oni opar sedlský, oni búr, oni výr, oni srch, oni chlap, nehanba hojnější cti od poctivějších úduov* ChelčLid 96r.

Výr jako nemoc se nakonec ujal, uvádí jej Veleslavinův slovník: *dýměje, vejr, bubo* VelesNom 174, v současné češtině se však už název nepoužívá, a to ani jako nemoc, ani jako nadávka.

5.3 Ptáci – shrnutí

Obě kožní „ptačí“ nemoci – *vranie oko* i *výr* – jsou už ve staré či střední češtině omezeny pouze na jeden výskyt, pravděpodobně se oba názvy používaly zřídka a ani v současné češtině je jako nemoci nenajdeme. V případě *vranieho oka* však asi nejde o motivaci vlivem černého ptáka, ale černé „vrané“ barvy. Pojmenování neduhu s názvem *výr* pak považujeme za pouhý překlad latinského *bubo* do češtiny. Je však možné, že dříve existovala odlišná, užší kvalita asociačních vztahů mezi nemocemi a nočními či černými ptáky, kteří byli vnímáni odlišně než dnes. Do černých ptáků, jako jsou vrána nebo krkavec, se dle lidové kultury vtělovaly duše zločinců. Naopak do bílé holubice se vtělovaly duše neviňátek (ČIŽMÁŘ 1946: 233).

Černí a noční ptáci by stáli na druhé straně asociovaných pojmových protikladů bílý vs. černý, den vs. noc, vedle opozic život vs. smrt, štěstí vs. neštěstí (takovou přítomnost opozic našli v jazyce a kultuře starých Slovanů Ivanov a Toporov (1965: 178).

---

⁷ <https://www.wordsense.eu/>; heslo *βουβών*

6 Motýli

Z názvů pro motýly a zároveň nemoci zmiňme dva – *lišěj* a *mol*.

6.1 Lišej

Jako *lišěj* se ve staré češtině označují **kožní nemoci projevující se strupy a rozpraskáním kůže**. Takové vyrážky se mohly objevovat kdekoliv – na tváři, krku nebo i břiše: *Proti chrástám a svrabu* LékJádroD 214; *O chrastavosti suché, o lišěji, jenž slovú impetigo, serpigo, decus; Suché chrásty a lišej často bývají na tváři i na hrdle* LékRhaz 6. V tzv. Chirurgickém lékařství z počátku 16. století se píše: *ktož má škaradé lišeje na tváři nebo na životě⁸; Vezmi rozchodník a zetři jen v ruce a maž se tiem tu, kdež máš lišeje, a sprchnít všeckny dohuov a zmisi* LékChir 194v.

Výrazem *chrásty* nebo latinským *impetigo* se dnes označuje kožní onemocnění bakteriálního původu, které se projevuje silně svědivými zarudlými puchýřky na kůži. Impetigo se velice rychle šíří a je potřeba je léčit antibiotiky. Vzhledem ke znalosti medicíny ve středověku šlo však v případě *lišěje* pravděpodobně zcela obecně o jakoukoliv svědivou vyrážku či ekzém.

Lexém se také v textech objevuje v synonymickém vztahu k výrazu *svrab*, tedy výrazu označujícím **svědění obecně**: *proti všem nežitóm zlým a neštovicem jedovatým a všelikým lišejóm* LékVn 187a; *Opět proti svrabu Vezmi lejno zaječí, rozhřej je v uoctě a maž, kdež jest lišej neb svrab, uzdravuje tiem* LékJádroD 214.

Staročeský výraz je významově totožný s lišejem v nové češtině, který v běžné řeči označuje některá, zejména svědivá kožní onemocnění. Výrazu se užívá pro ekzém, prurigo (silně svědivá onemocnění, převážně chronická), ale také pro lichen či lupénku psoriázu (VOKURKA, HUGO 2015, heslo: lišej).

Lišej ve významu ‘vyrážka’ je již praslovanské: z psl. **lišajь* vzniklo např. polské *liszaj*, ruské *lišáj*. V horní a dolní lužičtině mimoto též *lišawa*, dl. taky *lišawica*. Název choroby vznikl buď z psl. **lichь* ‘špatný, zlý’ neproduktivní příponou -ěj, nebo z řeckého *λειχήν* ‘lišej’. Výraz pro chorobu byl pak až sekundárně přenesen také na domnělého nositele nebo šířitele této nemoci – motýla (VÁŽNÝ: 1955 269). Podobně se stalo s jinými motýlími názvy *svrab*, *prašina* či *hodonka*, což jsou názvy jistých nemocí a zároveň motýlů. Do češtiny byl však *lišaj* ‘motýl’ převzat Jungmannem ze slovenštiny (MACHEK 1997: 336; REJZEK 2012: 359).

---

⁸ Výrazem *život* se ve staročeštině označuje obecně ‘tělo’, popř. ‘břicho, lůn’ (SSČ 1947).

Na jiného domnělého původce se název nemoci přenesl v polštině; v polských dialektech existuje výraz *liszaj*, jenž označuje housenku.

6.2 Mol

Jako *mol* se ve staré češtině označoval převážně drobný motýl, jehož housenka požírala látky: *Zbožie vaše zetjele sú a rúcha vaše od molóv snědena sú* BiblTruhlNZ 111r. *Mol* však mohl požírat nejenom látky a oblečení, mohl kazit i leccos jiného; moučný *mol* kazil potraviny a napadal obilná zrna, voskový *mol* napadal včelstva. Také nejčastěji přijímaný etymologický výklad ukazuje na něco požíravého; psl. *mol'ь* vzniklo asi z ie. **mel-*(*H*) ‘drtit, mlít’.⁹

Ve staročeštině byl *mol* také **cizopasná housenka** „pojídající“ lidskou hlavu: *komuž moli jedie vlasy, ješto se molové u vlasiech zarozují, ztluc horčici se strdí u moždieři a maž vlasy tiem* LékFrantA 39b; *ktož ... myje hlavu tú vodú, moli zahynú* LékFrantA BOa; *proti molóm a hnidám* LékVn 111b.

Sekundárně se pak jménem malého motýlka *mola* označovala **kožní nemoc** postihující **hlavu**. Projevem byly strupy a vypadávající vlasy, tzv. *prašivost*, *prašivina* nebo taky *chrást*, *chrastavost*: *mistr praví o moli nebo prašivosti, kterážto jest neduh ohyzdný hlavě a bývá z mokrostí porušených, a tak mol nenie než prašivost nebo chrastavost hlavy* LékRhaz 31. V Ranném lékařství se popisuje, že *mol* mohl být nemoc tak závažná, že jej nebylo možno léčit: *Ten mol nebo prašivost hlavy, jedna jest, že muož býti ulěčena, ale druhá nemož býti léčena. Kteráž nemož býti ulěčena, takto bude poznána: kuože jest hustá a jako mozolovitá* LékRhaz 31. Zároveň mohlo jít o nemoc vrozenou: *A druží se rodie s tiem nedostatkem, proto že jich matery sú prázdne a v ústavném odpočívání a v rozkoši, nic nedělajíc, a protož mnoho se v nich zarodí mokrostí zbytečných, jimižto krmie se děti v břiše* LékRhaz 31.

Lexém *mol* ve významu ‘nemoc hlavy’ se postupně významově distancoval od *mola* ‘parazita’, a došlo tak pozvolna k přechodu od polysémie k homonymii. Nasvědčuje tomu předchozí příklad, ve kterém se za příčinu považuje „porušená mokrost“, tedy špatná funkčnost jedné ze základních tělesných šťáv¹⁰.

S tím souvisí dělení nemoci na *mola* suchého a *mola* mokrého. *Mol* suchý se projevoval nehnisavým padáním vlasů: *mol, kterýž jest v škralúpiech bez talova tekácieho*,

⁹ Jiný výklad původu slova nabízí Machek, který uvažuje o redukci z psl. motýl.

¹⁰ Dle učení humorální fyziologie a patologie, která zdůrazňuje důležitost vyrovnanosti čtyř základních tělesných šťáv – krve, hleny, žluči a černé žluči.

stávat' se od zprahlé neb připálené homoty a porušené, kterážto svú zlostí a připrahlosti porušuje a lepce kuoži a kořeny vlasov, a takť padají vlasové LékSalM. Mokřý mol byl hnisavý: mol z škralípov mokřých, v nichžto ukazuje se někaká bělost neb popelatost. A z těch ploveť mokrost poplelatá a mokřá a lepká, a s tiem vlasové hynú; a druhdy rozmáhají se vši, zvláště v dětinství a vjinoství, kterážto z porušení a hnilosti homoty tu zdržené se zarozují LékSalM.

Představa cizopasně všepožirající motýlí housenky pak dala vzniknout ještě jedné chorobě – **nemoci nehtů**: *o šeredství neb moli nehtov* LékSalM 306. To svědčí o tom, že lexém *mol* se vztahoval na jakoukoliv kožní nemoc, při které měl nemocný dojem, že jej něco požírá, a to na hlavě nebo i na rukou (mohlo jít například o plíseň na nehtech).

V současné češtině se už žádná nemoc tímto výrazem neoznačuje. *Mol* se používá primárně pro označení malého motýlka, který kazí potraviny a ničí látky. Přeneseně se pak, stejně jako v případě jiných cizopasníků, může *mol* užít ve smyslu něčeho nevídaného, například **vyžírače**: *On se chudák po druhé oženil, aby měl hospodyni, ale nasadil si zatím mola do kožichu* Preis.; *Víte, že jsou mi židé tak milí, jako vrabec v pšenici a mol v kožiše* Ehrenb. Dále lze výraz chápat jako nějaké vrtochy: *Co to dnes za moly v mozku máš!* Třeb (PSJČ).

Motivace přenesení významu z malého motýlka na rozličné kožní nemoci (**motýl > nemoc**), jako je tomu v případě lexému *mol*, souvisí s reálnou zkušeností s motýlími housenkami jako požírači. Motýli požírají kulturní rostliny (např. bělásek zelný, píďalka zhoubná), ovoce (např. obaleč jablečný, obaleč švestkový) nebo znehodnocují potraviny (např. mol obilný, zavíječ moučný, zavíječ domácí), dle dřívějších představ pravděpodobně také mohli rozežít lidskou kůži, zejména na hlavě a na rukou. Zcela jistě však takový přenos významu souvisí také s dávnou představou o motýlech coby přenašečích nakažlivých chorob, jako je tomu v případě prvního zmíněného lexému *lišěj*, kde jde však o proces opačný – název nemoci se přenesl na název domnělého šířitele nemoci – motýla (**nemoc > motýl**).

6.3 Motýli – duše a duchové

Asociační spojení nemocí a motýlů sice z dnešního pohledu nedává smysl, avšak nahlédnutí do kulturních a náboženských dějin a zároveň do etymologie tuto spojitost vysvětluje. Existuje totiž prastará animistická představa **lidské duše**, která má podobu motýla, zvláště nočního. Ve staré řečtině existoval výraz *psyché*, jenž označoval jak duši,

tak motýla. Také ve středověké latině najdeme výraz *animula*, což bylo označení pro duši, ale i jméno malých nočních motýlů. V podobné významu existovalo také franc. *ame* nebo angl. *ghostmoth* – doslova ‘duch molů’. Ze slovanských jazyků pak zmiňme ruské a srbochorvatské *dušica*, které také označovalo motýlka.

Staré evropské národy věřily, že lidská duše může i za života v noci opustit lidské tělo a strašit ostatní lidi těžkými sny a tísnivými pocity. Vycházející duše na sebe bere různé podoby. Může být stéblem trávy, bílým stínem, mít podobu kočky, hada, bílé myši, bílého koně nebo právě motýla (MÁCHAL 1907: 17). Takovou schopnost však nemá každý člověk, ale jen tzv. *mora*. Mora nebo také „můra, noční můra“ byla tedy původně noční strašidlo. Příbuzné je sthn. *Mara* (něm. *Mahr*), angl. *nightmare*. Indoevropský kořen **mer-* měl význam ‘tlačit, drobit, třít’, přeneseně i ‘umřít’.

Na Moravě se věřilo, že morou nebo můrou je dítě, které se narodí se zuby. „Kdyby se takovému dítěti dalo nejprv do úst dřevo, chodilo by na stromy; dá-li mu matka hned svůj prs, bude chodit na lidi. Mora chodí v noci po lidech, tlačí je na prsou a ženám vypíjí z prsou mléko“ (BARTOŠ 1906: 204). Morou se také údajně stane sedmá dcera, pokud mezi narozenými dětmi není syn.

Ve Švýcarsku, Tyrolsku a na Chebsku se výrazem *Toggeli* a *Schrateli* označuje jak ‘noční můra’, tak ‘motýl’. Také v německých nářečích se používá výraz *Schratt* jako můra i motýl. Podle německé lidové tradice se můra „der Alp“ může zjevit jako motýl. Také nějaký člověk může z hněvu nebo zášti na jiného poslat „můru“ pouhou myšlenkou: „ona pak vylézá jako malý bílý motýl ze srostlých obočí člověka, vylétá a sedá si na prsa spícího“ (VÁŽNÝ 1955: 61). Polské či slovinské *mora* znamená ‘noční můra’ i ‘motýl’, stejně jako české *můra*.

V motýlu tedy není pouze duše, ale také „duchové“ – démoni, strašidla a čarodějnice. Vážný uvádí, že také staroslověnské *mora* se používalo ve smyslu ‘čarodějnice’ (VÁŽNÝ 1955: 63). V lidové kultuře existuje mužský démon způsobující noční dušení – mur, *morák* nebo *murák*, dodnes se jako symbol příchodu jara v ohni upaluje ženská démonická bytost *morana* či *morena*.

Nemoc a motýl

Někteří takoví démoni a duchové byli démony smrti, nositeli bídy a nemocí, jejichž duše je často ukryta právě v motýlech. Už staří Řekové považovali některé motýly za nositele **horečky** – „snad proto, že se objevují v noci, kdy horečky stoupají“ (VÁŽNÝ 1955: 100). Obojí – jak ‘horečku’, tak ‘motýla’ – označovali výrazem *épialos*. Podobně

v Rumunsku, Albánii a Litvě věřili v motýla horečky, což ukazují rumun. *friguri* z lat. *frigora* a lit. *Drugys*, obojí ve významu ‘horečka‘ i ‘druh motýla‘ (VÁŽNÝ 1955: 100). O motýlech jako původcích horeček svědčí také některé slovenské názvy motýlů. Vážný zmiňuje výraz *hodonka*, který na Moravě označuje „horečku, zimnici“ a vznikl kvůli zimnici roznášené komáry z hodonínských bažin. *Hodonka* je však také slovenský dialektický název pro motýla nebo vážku. Takový význam je však novější, neboť to byli právě motýli nebo vážky, které Slováci považovali za pomyslné představitele, nositele nebo šířitele nemoci *hodonky*.

Motýli však byli původci také **kožních nemocí**. Pozdní řecké *psóra* označuje jak svědění kůže, tak nočního motýla. Rumunský název *strelicii* je název motýlů, ale taky rudých skvrn na kůži. Ve slovenštině výraz *svrab* (nebo také *škrab*, *srab*, *srabúch*, *svrabliak*) původně označoval kožní chorobu, poté škrabání obecně a nakonec motýla. Podobně se ve slovenštině jako označení motýla používají výrazy *prašina*, *prašivina* („prašina na kapustě“), což jsou původně názvy kožních nemocí, jak jsme ukázali výše.

7 Žoužel – hmyz a žížely

Samostatnou kapitolu tvoří zvířata, která ve staročeštině patřila mezi tzv. žížely a které v této práci budeme souhrnně nazývat novočeským ekvivalentem žoužel. *Žížely* nebo *žížely* ve staročeštině označovaly hmyz obecně, hmyzem se pak rozumělo jakékoliv zvíře, které se „hemzá“, tedy vše, co se „hemží“. Mezi žoužel patřili až do 19. století mimo „klasický hmyz“ také třeba červi a plazi, tedy vše, co se plazí nebo leze, ale taky létá či plave. „Najdeme je v nádržích, ve studních, v jezerech i ve víně; v tvrzi, v klášteře, v ležení doma a v komoře, v mraveništi i v lázních pod špalky, v uchu, v lejnu i na nějaké rostlině – obvykle ve společnosti hadů, žab a štírů nebo much, blech, červů nebo ‘ukrutné zvěři jedovaté’ i ‘škodlivých šelm’ nebo vzteklého psa.“ (NĚMEC 1986: 64)

Slovo je odvozeno od onomatopoického *žužati, napodobujícího hmyzí bzučení. Zúžení lexikálního významu slova žížala (‘živočich pohybující se s trupem nízko při → ‘dešťovka’) bylo dáno obohacením jeho sémantické struktury o další rysy ‘plazící se’, ‘malý’, ‘vyskytující se zvl. na vlhké zemi’ (NĚMEC 1980: 12). V nářečích se však setkáme se sémantikou nezměněnou, kdy *žížela*, *žížel*, *žoužel* či *žóžel* stále označují obecně jakéhokoliv plaza, obojživelníka, červa, či cokoliv ‘odporného, pohybujícího se většinou po zemi’: *Brumbál, chroust a jiné žížaly z vlasti na cestu se chystaly* Kou; *Kamení sbírá, broučky, motejlíky — všelijaké žížaly* Rais (PSJČ). Stejně tak výraz zůstává ve významu hmyz i u jiných slovanských jazyků, např. *žuželka* ‘hmyz’ ve slovinštině.

Žížaly jsou obvykle charakterizovány jako jedovaté, nečisté, štipavé, zlé, smradlavé. Není divu – v nejranějších dochovaných písemných památkách je žoužel popsána výhradně negativně. Na čtyři tisíce let starém egyptském papyru se dočteme, jak člověka trápily mouchy a vši. Staří Egypťané znali „červivou nemoc“, napadení živé tkáně larvami bzučivek. Peršané zase napospas larvám bzučivek ponechávali odsouzence k smrti a oběť tak v mukách umírala několik dní. (KOHOUTKOVÁ 2012: 13) Dochovaly se také zprávy o četných lidových obyčejích spojených s vyháněním žoužele. V Německu hospodář obcházal s koštětem pole dokola a hlasitě vyzýval housenky, aby šly do kostela, kde se v nich musí pohnout svědomí. Jindy přicházeli k polím kněží, kropili je svätenou vodou a pronášeli zaklínání a zařikání.

Podobné praktiky popisuje v knize *Dějiny symbolů v kultuře středověkého západu* francouzský historik kulturních dějin Michel Pastoureaux: „Na takové pohromy, které někdy padaly doslova z nebe (kobyly, chrousti, mouchy), církve používala nejprve různé liturgické profylaktické praktiky (rozmanitá pokání, prosebná procesí, kropení svätenou

vodou, vystavování relikvií), a teprve poté obřady zařikání, exorcismu a nakonec exkomunikaci.“ (PASTOUREAU 2018: 40) Dále popisuje případy, kdy se lidé s obviněním hmyzu obraceli na soudy, kde jim mohl být přidělen právník ex offio. Nejčastěji k soudům předvolávali krysy, myši, hraboše, slimáky, chrousty a housenky. Tomuto „hmyzu“ dokonce mohli nařídít, aby opustil území. Četnost soudů se zvířaty rostla od 14. století a je tomu tak až do začátku novověku, zejména v alpských krajích (PASTOUREAU 2018: 40).

7.1 Žížaly v uchu

V této části představíme nejprve žoužel, u níž lidé věřili, že se dokáže dostat do lidského ucha, čímž způsobovala nemoci. Mimo žížalu to byly také škvor a brúk: *v uši mnoho neduhuov bývá, včas bude nežit a včas zalehmú, že slyšeti nemuož, a včas žížala tam vlezze* LékFrantA 45a; *když by žížala v ucho vlezla, toto čiň, tomu máš takto učiniti: Vezmi břeskvového dřeva listie aneb tu kuoru a pelynku, ztluciž to spolu a vydaviž z toho vodu, vliž v uši, tehdyť zemrú; Anebo vezmi jablko rakúské a udělaj v něm dieru uprostřed od spičky a vykrájej, muožeš li, ta jádra z něho, a to jablko polož jemu tú děrú k uchu, a dobře přitiskna, a ihned od té vuoně vlezú v jablko z ucha* LékFrantA 46r.

Přeneseně může tento výraz, stejně jako škvor nebo škrkavka označovat **člověka hubeného, slabého**: *Takováhle žížala — bože rač odpustit — s ním nic nesvede* Paleč; *Vy, vy? — Pánové, tahle žížala chce udělat [na kuželníku] devět!* Paleč (PSJČ).

7.1.1 Škvor

Onomatopoické škvor nebo také škvoř či femininum *skvořa* patří mezi další žoužel, u které je popsána tendence lézt do lidského ucha: *proti škvoru v uchu* LékJádroB 39; *proti škvoru ... bude lit' škvor, ihned vyleze* LékVn 113b. Škvor v uchu se léčil všelijak: *Ktož má mdlý sluch anebo červy nebo škvora v hlavě Ten vezmi stred a tolikéz žluči svinské a nech, ať se to spolu vaří u víně bielém* LékFrantA 46V; *Kto má škvora v uše Vezmi žluč od úhoře a vlij sobě v ucho* LékFrantA 46V; *Kto má škvora v uše Ten provrtaj vlaského ořecha dřeva na puol piedi děrú zhlúbe a přičiň ucho k té dieře, a vylezet' hned ucho* LékFrantA 46V.

V dnešní době se sice lékaři shodují na tom, že škvoři do ucha nelezou a že se jedná pouze o pověry, avšak dialektické názvy pro škvora ukazují, že tyto „pověry“ byly ve středověku živé: *uchavec, ucháč, uchár, záušák, záušník* apod. Stejně jako u jiných podobných cizopasníků se výraz *škvor* používá v nové češtině jako **nadávká**: *Bodejt' bych se chtěl všet, škvore škvorovská! Herrm.; Já řku, hoši, na světě je mnoho škvorův, ale ti nejhorší škvorové, já řku, jsou, co dole víno pijou.* Šmil.; *Je to takový bezectný chlap, takový škvor.* Vach (PSJČ).

Význam slova se také přenesl na nějakou **drobnou, malou** či **slabou** osobu: *Šestnáctiletý klacek zasedl jsem do lavice s takovými škvory, jako je tamten váš Hol* (PSJČ). Význam slova se tedy o tyto příznaky rozšířil.

7.2 Žoužel polní

7.2.1 Had

Velmi **obecného významu** byl ve staré češtině výraz *had*. Praslovanské *gadъ* označovalo jakéhokoliv plaza. Zřejmě šlo o výraz tabuový; původní význam byl ‘něco odporného’ (už indoevropské **gʷōdh-/ *gʷēdh-* znamená ‘něco odporného, bláto, výkal’). Had je obecně v různých kulturách vnímám spíše negativně, což je pravděpodobně důsledek nezvyklého vzhledu hadího těla. Je také vnímán jako tvor nebezpečný jak člověku, tak domácím zvířatům.

V různých kulturách je had spjat spíše s ženským prvkem a negativními vlastnostmi. Ve starém Egyptě existovalo vícero hadích bohyň – symbolem bohyně plodnosti byly okřídlení hadi s ženskými prsy, bohyně, jež chránila růst rostlin, měla podobu kobry. V antické mytologii existuje Medúza, jejíž vlasy tvoří spletení hadi, nebo Chiméra a Hydra s hadími částmi těla. Indická mytologie zase popisuje hadí bytosti obývající řeky a jezera, které na sebe mohou vzít ženskou podobu, a dokonce mohou zplodit děti. V čínské symbolice je had spojen s ženskou negativní silou jin (ŠŤASTNÁ 2019: 54). Jinak tomu není ani v židovsko-křesťanské tradici; ve Starém zákoně je to právě had-d’ábel, kdo svede první lidi k prvotnímu hříchu, a Bůh je proto vyžene z ráje. Tradiční rabínský výklad se dokonce vztahuje k Evě jakožto k hadovi. Ve výtvarném umění se vyskytuje motiv pošlapání hada Kristem či Pannou Marií, což má značit triumf nad dědičným hříchem (ŠŤASTNÁ 2019: 52).

U Slovanů byl však had považován za ochranného domácího démona, Zdeněk Váňa ho dokonce nazval domácím zvířetem: „Za domácí zvíře, velmi uctívané, byl považován had, který se usídlil v domě a v němž se projevoval ochranný domácí démon.“ (VÁŇA 1990: 148) Existuje obraz **hada hospodářička**: *A dokud líhal pod pecí nebo pod prahem domácí Had, starý hospodář, neodešlo z rodu štěstí a požehnání Jir* (PSJČ).

Ve středověku se v Čechách věřilo, že ten, kdo na jaře uvidí hada lezoucího po zemi, bude mít po celý rok štěstí a bude zdrav. Opak se stane tomu, kdo uvidí hada mrtvého (PROFANTOVÁ 2000: 78). V tradičním folkloru nalezneme také motiv hada se zlatou korunou nebo se zlatým křížkem na hlavě, který se pohybuje v blízkosti vody. V tomto smyslu jde o motiv hada jako strážce pokladu (LUFFER 2014: 201). Ve folklorních textech

je had brán také vcelku pozitivně, často jako bytost ochraňující člověka i jeho příbytek, jako dárce a pomocník, který hrdinovi věnuje nebo pomáhá získat kouzelný předmět (ŠŤASTNÁ 2019: 59).

V několika pohádkách existuje spíše negativní motiv hada v lidském těle. Tille (1934) uvádí pohádku Jedovatá dívka, ve které je postavou princezna s hady v těle, kteří každou noc vylézají ven a zabíjejí její milence. Hrdina musí dívku pověsit za nohy hlavou dolů a hady z ní vytřást. Také Šťastná ve folkloru nalézá vícero případů motivu hada uhnízděného v lidském těle: „Had může vlézt člověku do těla otevřenými ústy, člověk také může spolknout hádď, když pije vodu ze studánky. Ven z těla je had potom vylákán pomocí horkého mléka, člověk musí být zavěšen hlavou dolů nad miskou s mlékem“ (ŠŤASTNÁ 2019: 56). Hada pijícího mléko najdeme v pohádkách i dnes, například v Pověsti o hadovi v břiše (JANEČEK 2007: 308).

Hadi ani tasemnice mléko sice nepožívají, léčebná metoda vylákání hada z těla ven za pomoci mléka však byla ve středověku běžná: *Kto má hada v sobě Vezmi kozí mléko a krev její směs a vyjdet' had z tebe. Ale máš shřieti a postaviti v lázni. A polož nemocného na svrchnici, ať ta pára jde v usta jemu. A ten ať usta otevře a vyndet' z něho do toho mléka.* LékJádroBrn 53v; *Ktož má hada v sobě Ten vezmi kozie mléko a krev její, a to směsě pí, i vyndet' od něho* LékCzart 37. Vidíme, že také ve staročeských a středněčeských textech existovala představa hada v těle.

Pravděpodobně byl, stejně jako *brúk, hlíst, mol* a další vnímán jako **cizopasník démonického původu**, jenž způsoboval nemoci. Pro léčbu hada v břiše bylo užíváno *hadové koření: ktož má hada v sobě, ten jej [hadové koření] vař s vínem a pí, ihned musí ven z člověka* LékFrantA 124a. Lék se taky dělal přímo z hadího těla: *kto má hada nebo žábu v břiše, ješto rostú: Vezma hada, zřež mu hlavu a ocas na tři prsty zdéli. A odra jej, vykuchaj, a to v sedmi vodách vař a tu vodu pí a vybliješ žáby z sebe* LékJádroD 107.

V tomto případě však nemuselo jít pouze o domnělého démona; takový *had* v lidském těle mohla být například tasemnice, která svým tvarem hada opravdu připomíná a která je oproti jiným parazitům lidského těla výrazně větší, takže ji lidé mohli doopravdy spatřit. Pro tohoto cizopasnika se navíc ve středověku ještě nepoužívalo ono ‘tasemnice’ – to je až novočeský název, který byl Preslem přejat z polského *tasiemiec*, od *tašma* ‘tkanice, páska’, a to z tureckého *tasma* ‘řemínek, stuha’ (REJZEK 2012: 686).

V případě hada v těle jde tedy relikť starých animistických představ o nemoci jako bytostí ve zvířecím těle spojených s křesťansko-židovskou symbolikou hada, který v souladu s příběhem Adama a Evy představuje **d'ábla**. Tomu nasvědčují také hadovy

sekundární významy: může jít o **draka** či nějakého velkého plaza s démonickými schopnostmi: *i svržen jest drak, ten veliký had starý, kterýž slove diábel a šatanáš, kterýž svodí veškeren svět* KnížSrdŽel 36V. Přeneseně se pak jako o hadovi mluvilo ve staré češtině o nějakém **Istivém, zákeřném stvoření**: *Zlí hadové, národe hadový, kak ujdete súdu pekelného?* KristA 83v.

V nové češtině výraz had už žádnou tasemnici ani jinou nemoc neoznačuje, některé významy však zůstávají stejné. Přetrvává obraz daný biblickým příběhem prvních lidí: **d'ábel** představující **pokušení**: *Ten starý had v nás by to arcí rád převracel a chtěl by, abychom tělu hověli a ducha uspávali* Svět. Výraz se přenesl na jiné negativní významy: **mučivou myšlenku**: *Celerka nasadila Tomášovi hada* Jir, případně **nesvár**: *Klevetím, hady nasazuju* Jir. Stejně jako v případě jiných zeměplazů lze výraz *had* použít jako nadávku: *Hade jedovatý! řekl Kojan [synovi]* Hol (PSJČ).

7.2.2 Křeček

O „zvířecí“ název nemoci by mohlo jít také v případě výrazu *křeček*, který je užit pouze jednou v Ranném lékařství: *Pakli připadne křeček z naplněnie, tak že bude ubodena žilna nebo myška: vstúpi liť k kořenu nebo k kmemu žilin, tak že hrdlo spredu nebo s zadu skrčí, smrtdlný jest. Pakli jest nevstúpil k kořenu žilen, a bude na jiném údu, tehdy nemocný má požívati vody, v niežto šalviye a lavenduli a cukru.* Jde asi o onemocnění projevující se křečemi, které může vést k ochrnutí končetin a v případě „ubodené žilny“ také k smrti.

Lexém *křeček* ve významu „polní živočich živící se obilím“ (ESSČ) je **onomatopoického původu** (REJZEK 2001: 328) a není doložen v jiných slovanských jazycích kromě staré češtiny a staré polštiny – *krzeczek*. Oproti tomu lexém *křeček* zmíněný v Ranném lékařství je deminutivní forma maskulina *křeč*, tedy výrazu původem všeslovanského. Slovenské *krč*, polské *karcz* nebo ruské *kórči* vycházejí z psl. *kъrčьb, to pak z ie. *(s)*ker-k-* ‘kroutit, ohýbat’.

O „zvířecí“ nemoc tedy pravděpodobně nejde, výrazy jsou pouze homonymní, s odlišným původem. Pokud by mělo dojít k motivaci názvu nemoci lexémem *křeč* (či přímo *křeček*) s významem ‘drobný hlodavec’ (srov. ČERNÁ 2009: 113), nepřešlo by *křeč* ‘nemoc, křeče’ k femininu, naopak by asi zůstal v maskulinu – *ten křeč* až do nové češtiny. Přeneseně se dnes jako o křečkovi mluví o chamtivci, o malém, bojovném člověku: *Jděte, sobci, jděte — za svými zájmy, křečkové, prospěcháři, kteří nevidíte než sebe!* Svob; *Cože, vy křečku? vy mi budete zakazovat —?* Tyl (SSJČ).

7.2.3 Krtice

Další „žouželí“ nemoci jsou *krticě*: *O neduziech hlavy, krticiech a lupia, totiž vlčku. Na vrchu hlavy zarozuje se podobný neduh k krticiem nebo lupia* LékRhaz 36.

Ve femininu singuláru označoval výraz *krticě* krtka, či spíše samici krtka: *Daj nevěstce aneb zloději játríce z krtice v jiedle, aby oni o tom nic nevěděli, a hned své zlosti přestamí a jie více činiti nebudú* LékFrantA 100v. Sufixem *-icě* a změnou rodu vznikl jako femininum od původního *krt*. Ve středověku se na krtka pohlíželo jinak než dnes; nejenže svými cestičkami a kopečky ničil úrodu, podle Navrátilové byl krtek také „nejnebezpečnější z polních zvířat“, neboť „pokud ryl v okolí domu, značil úmrtí v rodině“ (NÁVRÁTILOVÁ 2004: 181).

Sekundárně asi lexém *krticě* označoval ‘krtinu, krtinec’. Ve staré češtině sice v takovém významu není lexém doložen, lze jej však předpokládat vzhledem k tomu, že existuje v textech pozdějších: *louky očištěné mají býti od krtic a jiných překážek a zarovnatí*¹¹.

Právě tyto krtince asi asociovaly onu nemoc, neboť *krticě* označovaly skrofulózu, tedy krční formu tuberkulózy, při které vznikají takové „kopečky“, boule na krku: *O krticiech na hrdle* LékRhaz 104; *o krticiech hrdelných* LékRhaz 90. Příčinou skrofulózy jsou bakterie; v případě, že imunitní systém člověka nedokáže bakterie v těle zlikvidovat, mohou napadnout vlastně jakoukoliv tkáň. V případě *krtic* jde o napadení mizních uzlin, zejména těch krčních, ve kterých se nahromadí hnis, který si udělá „cestičku“ (tzv. píštěl) na povrch kůže a z otevřené rány pomalu vytéká. Mizní uzliny se tedy můžou zvětšit natolik, že vypadají jako podkožní boule a hnisem naplněné cestičky, které připomínají krtkovy cestičky a kopečky (VILÍMOVSKÝ 2020). V takovém případě by se pak *krticě* jako název choroby začaly používat metonymickým přenesením. K léčení takové nemoci se používal *krtičník* neboli *krtičné koření*. V dnešní době najdeme výraz *krtice* v lékařských slovnících pouze jako **starší název** pro skrofulózu.

Ve středověku se krtice netýkaly pouze člověka – často se o nich píše v souvislosti s nemocemi domácích zvířat. Ve staročeských textech jde například o nemoc **ovcí**: *Pakli by měly ovce vředy, krtice a červy nebo neštovice zlé i nepadno zhojitedlné, buď na šíji, nebo hřbetě, nebo kdežkoliv jinde* RegimentOvčí F4r, převážně však o **nemoc koní**: *Kůň, který krtice má* LékKoňT2 143v; *Ale to máš věděti, že troje sú krtice, prvnie sú od kolena*

¹¹ Fišer, K. *Knihy hospodářství polního*, Praha 1705; srov. též Kott, heslo krtice; SSJČ heslo krtice.

do kopyta, a těm dějí vlk. A to poznáš tak, že na tom místě srst se zdrastí a také toho místa se kůň dotknúti nedá LékKoňMuz1 320r. Vedle českého *krticě* se v textech objevuje také ekvivalent *scrofula* (a z toho počestěně *skrofle*). *Scrofula* je deminutivem latinského *scrofa*, které označuje prasnici právě proto, že byla tuberkulóza mízních uzlin poprvé popsána jako nemoc prasat.¹²

7.2.3.1 *Krtice v ráně*

Ve staročeských textech se také objevuje představa krtic v ráně: *A dřieve nežli jej přiložíš, obiň v list kapustový a shřej jej pod horkým popelem. A tohoť slušie požívati, ažť krtice sama vypadne, aneb bude moci snadně býti vyňata* LékRhaz 105; *A když bude vyňata krtice, zuostane li co, leč prachem dřieve praveným* LékRhaz 105. V takovém případě půjde o představu domnělého cizopasníka žijícího v ráně, ze které vytéká buď „střiel“, hnis, anebo „živý vlas, sněť, gangréna“, tedy odumřelá tělesná tkáň, která zčerná.

Podobně se jako o cizopasníkovi v ráně mluví v případě červa (viz níže). V Chirurgickém lékařství se jako rada pro léčení uvádí: *naučenie mistra Avicenna, kterak máš pomáhati lidem, kteřížto krtice mají nebo červy veliké ...pak vezmi miezku z chebdie, i vypúšťejž ji v tu ránu a maž po vši bolesti a vylezúť ven všechny krtice i červové a zemrú* LékChir 297r. Spojka *nebo* jde zde patrně ve významu ztotožňujícím a má tedy stejný význam jako dnešní *aneb, neboli, čili*. Také v jiných textech jsou krtice a červi ve významově souřadném vztahu: *Krtice nebo červi* LékChir 297; *Proti krticím a červuom velikým* LékJádroBrn 106v.

Spojitosť krtka s nemocí je stejně jako u jiných nemocí zapříčiněna vírou v přítomnost nějaké ohavné žoužele v lidském těle. „Zemní“ žoužel je pak asociována s nečistými zvířaty, jež způsobují nemoci. Takový obraz krtka spolu s jinou „havětí“ lze vidět např. v Bibli Olomoucké: *I toto všecko mezi poškrvněnými počteno bude z těch, ješto sě hýbají na zemi: kolčava a myš a kokodril, všecko podlé rodu svého, hranostaj, křeček, sysel, ještěrka a krtice, všecko toto nečisté sú, jenž by sě dotekl mrchy jich, nečist bude až do večera* BiblOl 47v. Souvislost krtka s žouželí potvrzuje také název jiné žoužele krkem motivovaný – krtonožka.

Souvislost *krtic* v ráně s *krticemi* jako tuberkulózou mízních uzlin lze nalézt v přítomnosti hnisu a jiných tekutin, které v obou případech z rány vytékají. Dnes už se

---

¹² V Anglii se krtice u lidí nazývaly také the King's evil, tedy 'králův hněv'. Věřilo se, že nemoc lze vyléčit dotekem příslušníka královské rodiny.

však *krvice* jako název parazita nepoužívá, výraz označuje pouze onu tuberkulózu mízních uzlin.

7.3 Húsěnka

Další „žouželovou“ nemocí, která asi označovala tuberkulózu, je *húsěnka*: Taková nemoc se však vyskytuje pouze v Klaretově Glosáři: *Nispila húsěnka* KlarGlosA 197rb. Z tohoto dokladu sice není zřejmé, že se jedná právě o tuberkulózu, ve slovníku J. Jugmanna se však *housenky* dávají do synonymického vztahu s lexémem *mze*, což je dle PSJČ nemoc podobná tuberkulóze: *mze neb zájedí, též slovou housenky* JgSlov. S výrazem pak souvisí staročeské *mzieti* ‘hynout, zmírat’ (ESJČ). Josef Polák ve svém článku v Naší řeči z roku 1943 dokládá, jak se na Pardubicku *mze* zařikávaly: „Nejdříve natírala zařikávačka nemocnému obnažené okončetiny (vždy křížem: levou ruku a pravou nohu, pravou ruku a levou nohu) černou chlebovou kůrkou nebo prstem namočeným v žehnané vodě nebo v octě. Odměřila předem tři lžice vody, a jestliže po stírání vody přibylo, měl ten člověk *mze*“ (POLÁK 1943: 71).

V moravských nářečích byly *húsenky* jisté vyraženiny (tj. něco, co vyrazí na kůži) na jazyku hovězího dobytka (BARTOŠ 1906: 237). Podobnému neduhu se také říkalo *červíci* nebo *hadi*.

Motivací pojmenování *húsěnky* byla pravděpodobně opět představa jakési domnělé cizopasné housenky, démona v lidském těle způsobujícího nemoc.

7.4 Žoužel lesní

Mezi tzv. lesní žoužel budeme řadit dva zvířecí zástupce – mravence a pavouka. Z názvů těchto zvířat vznikly názvy nemocí, které byly v různých literárních památkách doloženy pouze jednou. Jde o názvy *mravenec* a *šlépěje pavíkové*, přičemž v případě obou nemocí jde o vyrážky na kůži.

7.4.1 Mravenec

Mravenec se objevuje v jedné literární památce, tzv. Saličetově lékařství, částečně jako synonymum pro *lišěj*, o kterém jsme psali výše: *mravenec neb suché chrásty neb lišej stávají se zjedné hmoty vodné krve* LékSalM 400; *o vředu, jenž slóve mravenec, a chrástách suchých* LékSalM 208. V tomtéž textu se objevuje zmínka o rozdílu mezi mravencem a lišejem: *jesti' rozdiel mezi mravencem a lišejem: neb mravenec ne tak vtiskne se na*

všelikých údech jako lišej, aniž jest také ostrosti, aniž toliko miesta zastane na údu jako lišej LékSalM 401.

Mravenci se, podobně jako jiná zvířata, která motivovala názvy chorob, ve středověku používali k léčbě dané nemoci: *Ktož má tvář škaredú a nečistú učíň takto: Vezmi mravence červené i s vejci i s mravištěm, i vařiž to v čisté vodě a mej se tiem často, a potom se maž kozím mlékem, a tak čině, budeš mieti tvář čistú, hladkú* LékChir 311v.

V případě mravence se jedná o další lexikální jednotku, která označuje jak zvíře-žoužel, tak nemoc. Motivací pojmenování však bude také pocit svědění, který mravenci vyvolávají. To je také důvodem užití lexému *mravenec* nebo *mravenčení* v současné češtině, tedy pocitu brnění v končetinách: *V nohách mu [pantátovi] zase projížděli mravenci* Rais. Přeneseně se dnes výraz *mravenec* užívá o někom malém, nepatrném, bezvýznamném: *Řím velký jest a to ví každý z nás [židů], my [jsme] mravenci* Vrch (SSJČ).

7.4.2 Pavouk – šlépěje pavúkové

Pouze v jednom prameni, tzv. Ranném lékařství z poloviny 15. století, se vyskytuje nemoc odvozená z názvu pro pavouka – sousloví *šlépěje pavúkové*. Deminutivum *neštovičky* prozrazuje, že se jedná o drobné svědivé vyrážky: *Tyto neštovičky stávají se z tenké kolery, nebo veliký svrab zarozují, a pravít básnivě, že sú šlépěje pavúkové* LékRhat 85. Sám pisatel v prameni uvádí, že jde o „básnický“ název, pravděpodobně tedy s nízkou frekvencí užívání. Motivací pojmenování bude zcela jistě fakt, že pavouka lidé vnímali, stejně jako dnes, jako nechutnou žoužel. *Pavúkové šlépěje* pak bylo zvoleno asi kvůli svědivému pocitu, který neštovičky navozovaly a který připomínal pavoučí chůzi. Jak jsme psali výše, frekvence užívání byla asi velmi malá, v nové češtině se takto už žádná nemoc nejmenuje.

7.5 Žoužel vodní

7.5.1 Žába

Názvem živočicha *žába* se pojmenovávají středověké nemoci *žába*, *žabák* nebo *žabolitie*. Jen v případě nemocí jde o všelicos možné.

V nemedicínských staročeských textech byly žáby vždy zosobněním negativních vlastností; také ve Starém zákoně jsou přemnožené žáby jednou z ran, které Hospodin poslal na Egypt. V Apokalypse vylézají z úst draka, dravé šelmy a falešného proroka tři nečistí duchové podobní ropuchám. Ve středověkém malířství vylézají žáby společně s další „havětí“ z mrtvol (ROYT 1998: 120). V Bibli je žába v kolektivu jiných **zeměplazů**,

havěti: *Pátý den die Mojžieš, že stvořil jest Pán Buoh vsecky živé věci, totižto ptáky, zvěř a zeměplazy, totiž hady, červy, žáby a u vodě velryby a ryby. Žába představuje něco jedovatého: Benedicht cariofilata Benedikt jest dvój, biely a červený. Benedikt červený kte v domu bude aneb v komoře, nižádný had, ani žížala, ani žába, ani co jedovatého tu zuostati muož LékFrantA 115v, ohavného: tak jest almužna tvá ohavná a mrzká jakožto tyto žáby PovOL; [O destilované vodě]: Třetí moc její jest tato: Kderý člověk tu vodu při sobě má, had, žába ani který jedovatý červ nesmí k tomu člověku LékJádroD 73, **démona hryzajícího lidské tělo:** Snad lucek¹³ vezme duši, přítel a neb nepřítel zbožie a červie prolezúť plachtici, v které tě položíe, s myšmi a z žabami o tělo se rozdělě HusZrc 104v; A také jedni lidé nazí tudiež biechu, jimžto hadové a jedovaté žáby vsecky jich údy trhajíć kúsáchu a z hroznú bolestí jich třeva z nich vláčiechu PasTisk 143v.*

Negativní je také označení *žiebě* nebo *žábě*, používané jako nadávka malému dítěti (ŠimekSlov). Podle Machka bylo původně označení žába o děvčeti nadávkou ‘dívce vzrůstem zaostalé’. V Polsku se tak dosud hanlivě říká *bledé* a nezdravě vypadající ženě, což má dnes za následek to, že se lidé vyhýbají slovu *žába* z obavy, že by děti přestaly růst (MACHEK 1968: 720). V nové češtině se výrazem žába pojmenovává **malé děvčátko, dcerka:** *Vrána přinesla mu žábu Paleč; Z jara rozmnožila se rodina, přibylo děvčátko; Kdyby to byl aspoň kluk, o žábu [muž] nestál Pitt, nebo dospívající, dorůstající děvče: Jedna z nich [žen], žába asi patnáctiletá, vstoupila průvodci Karolinině vyzývavě do cesty Merh; Její sestra, šestnáctiletá žába, si sedla na stůl s koleny pod bradou K. Čap (PSJČ).* Výrazy jsou sice expresivní, negativní konotace jsou však slabší. Podobně existuje německý výraz *Krabbe*, který se dnes hovorově používá jako označení pro malé děvčátko, tedy pro malou žábu. Je zajímavé, že v obou jazycích tyto významy vznikly z obzvlášť polysémických výrazů označujících jak zvířata, tak různé druhy nemocí – rak (krab) a žába.

7.5.1.1 *Žába – nežit včas v hrdle a včas vně na hrdle*

Žába může znamenat nějaký novotvar nebo **nádor**, jakousi chorobnou zduřeninu tkáně zvláště v hrdle nebo v žaludku (ESSČ). Jako *žába* se také označovalo napučené místo, nějaká **oblitina:** *Také vezmi libček a ztluc jej z starým sádlem vymočeným a maž se tiem, kde jest oblitina neb žába na životě, a sejdet dohuov LékJádroBrn 151r.* Soudě podle názvu kapitoly, jež se věnovala léčbě „tváři pěhavé, zbadané“, tedy skvrnitě, „píhaté“, předpokládáme, že se mohlo jednat o **vyrážku**, zejména pak na obličejí: *lékařstvie proti*

¹³ Lucek = lucifer (MSS)

tváři pěhavé, zbadané a proti žábě na tváři LékJádroB 86; *proti žábě na tváři anebo jiné poškvrně* LékJádroB.

Nejčastěji jde však v případě žáby právě o **otok, nádor** či **zánět**, který se objevuje **v ústech** nebo **v hrdle**, pravděpodobně o nějaké bakteriální onemocnění, jako je angína nebo zánět zduřelých mandlí. Ve stejných významech se pak používá výraz *bufa*: *o nádoru, ješto slóve bufa, žába* LékRhaz 6. Tento lexém se však nepoužíval pouze jako latinský ekvivalent českého *žába*, ale byl začleněn do české slovní zásoby a deklinačního systému. Rady pro vyléčení takového neduhu byly: *Kto má žabu pod jazykem, toto číň: Ten klad' režný květ pod jazyk, a ihned mine* LékFrantA 56b; *kterak máš hojiti lidi, kteřížto žabu v hrdle mají, učíň takto: Vezmi vodu ruožení a vlí ji na čistý rendlík a vlož v ni lžici medu a kus benáckého mýdla, zřeže drobně. Pak, natluka prachu z psieho hovna, i vespiž jen do toho a zmiešej to dobře, at' se nesrazí, i posmažiž toho spolu* LékChir 168r.

Často se *žába* v hrdle vyskytuje v latinském překladu **squinancia**: *žabu neb squinancii zahání* Apat 24b; *Squinancia, to jest žába*. Výraz *squinancia* pochází z řec. *syanchē* 'bolest v krku', anglické *quinsy* 'angína' vyhází z totožného výrazu. Dle tzv. františkánského lékařství (LékFrantA) nemoc mohla být také zvenku na hrdle: *Squinancia, to jest nežit včas v hrdle a včas vně na hrdle* LékFrantA 57a.

Čižmář uvádí, že na Slovácku se domnívali, že se dítěti ve spánku usadí malá žabička. Jinde se věřilo, že žabu dostane dítě, které si dá do pusy hřeben, kterým si někdo česal vlasy. Tatáž pověra byla živá také v Rumunsku. Proti „žabení“ se má dítěti pod jazyk dát pšeničný klas nebo se má jíst krupičná kaše. V jižních Čechách se *žába* také zaříkávala, zažehávala – muselo se třikrát po sobě říci: *Žábo, žábo, žabice, vyskoč ze sanice, skoč do studnice, ze studnice do skalice, nenavracej se ke mně do smrti. K tomu mi dopomáhej!*“ Jinde se žáby zaříkávaly tak, že zaříkavač udělal nad dítětem kříž a říkal: „Já počínám lékovati, žábo, žabice, krokvo, krokvice, jsi-li ze zřídla, vyjdi z hrdla, jsi-li z vody, vyjdi z huby, jsi-li ze studnice, sejdi do sanice. K tomu mi dopomáhej!“ (ČIŽMÁŘ 1946: 255).

Spojení žáby a nějaké nemoci, nejčastěji vypouklého výrůstku, vychází patrně z asociace velmi staré, neboť podobná asociční spojení ukotvená v jazyce najdeme také v jiných indoevropských jazycích. Původ slova *žába* nachází Rejzek v indoevropském **guēbh-* ve významu 'slizký; slizký živočich', z jiných indoevropských jazyků je výraz spojen se stpr. *gabawo*, něm. *Quappe* 'pulec', angl. *quab* 'marast, bahno'. Machek dává výraz **žaba* do souvislosti s litevským *gēbenė* ve významu 'puchýř na ruce' a taky *gėbirė*, což je 'bílá vyrážka na kůži, pryskýř, vřed' (MACHEK 1968: 721).

Už staroslověnské *želъвъ*, které se používalo právě ve významu ‘žába’, značí ‘nádor’. Podobně ruské *желвь* znamená ‘boule, vřed, vypouklina’. V ruštině dále existuje výraz *жаба* a ve slovinštině *žabica*, přičemž obojí pojmenovávají rakovinu jazyka dobytka, ovcí nebo koní. *Жабку* jsou pak ‘vředy na noze koní’ (BULAT 1920: 474).

Nejčastěji se však žába jako pojmenování nemoci používá pro onemocnění projevující se uvnitř krku nebo hrtanu. Na tuto spojitost ukazuje bulharské sousloví *grădna žaba* ‘angina pectoris’ nebo srbochorvatský frazém *On ima žabu u grlu*, který se používá ve významu ‘chraptět’. Frazém se stejným významem existuje také v neslovanských jazycích – v angličtině: *to have a frog in the throat* ‘mít žabu v hrdle’ nebo italské *pare che abbia una rana nel corpo* ‘zdá se, že má v těle žabu’. Vše se používá v případě, že má dotyčný problém s mluvením. Také ve Švýcarsku se lidé ptají někoho, kdo si odkašle, zda *er eine Kröte im Halse hab*, tedy zda ‘má v krku žabu’ (BULAT 1920: 474).

Jako překážka či nádor v hrdle se výraz *žába* používá v češtině **odnes**, ovšem pouze lidově. Na Moravě je žába dětská nemoc: *Žabku poznáš u dítěte, když dostane do ústeček dvě n. tři ospice až ve chřtánu, nebo má na jazyku bílý flíček a slince* (BARTOŠ 1906: 555). Žába se také projevuje jako nemoc domácích zvířat, kdy jde o ‘zánětlivé onemocnění na jazyku nebo dásních domácích zvířat’: *Kráva se den ode dne sesychala, měla žabu, až ji šafář vyřezal, kráva ozdravěla* Salich (PSJČ). Jako *žabka* se pak nazývá ‘choroba sliznice zobáku u hus’ (SSJČ). Na Valašsku a Hornácku se používá také sloveso *zežabit’ sa* v případě, že se dobytku vytvoří krvavý vřed: *Dyž sní ovca pauka, zežabi sa* (BARTOŠ 1906: 542).

Na Kladsku se v tomto významu používá také tvar *bufa: hubu mňel spuchlou jako bufi* (SNČJ).

Žába v břiše

Jiným staročeským „žabím“ onemocněním je *žába v břiše*: *Komuž žáby rostú v břiše Vezmi hada, uřež mu hlavu a ocas na tři prsty zdéli a vykuchaj a odra zkrájej a dobře v sedmi vodách vař a tu vodu pí, a vybliješ žáby z života, a to často čiň, až se vyčistiš* LékCzart 83; *Kto má žáby v břiše: Vezmi jablko a upec je dobře a jez na čtitrobu z zázvorem* LékJádroD 108. Pravděpodobně se taková žába v břiše projevovala jako **pocit plnosti**, spojený s kručením břicha, které zní, jako by v břiše opravdu nějaká žába byla. Taková domnělá žába v břiše je démonického původu. Tomu nasvědčuje výklad Machkův, který ve svém Etymologickém slovníku uvádí, že se dříve věřilo, že „jisté nemoci pocházejí od toho, že v těle žije žába nebo rak“ (MACHEK 1968: 506) a dále že: „Lid se ropuchy bojí a oškliví si ji; měli za to, že je v ní skryta čarodějnice“ (MACHEK 1968: 517). Jedná

se tedy, stejně jako v případě červa a další žoužele, o představu nějakého zlého démona, ukrytého v lidském těle. Podle Broučka a Jeřábka (2007: 725) měl podobu žáby tvor zvaný *matka*, který žil v břiše jakéhokoliv člověka. Matka „vzbouřená nebo pohnutá protahováním svých končetin působí pak bolesti v žaludku (*hlísty s matkú pohnuté, vřed s matkú*)“. Výraz *matka* však také označoval dělohu ženy.

Staročeský jazykový obraz žáby je tedy vesměs negativní. Jedná se o zvíře patřící mezi havěť, žoužel, která člověka hryže, je jedovatá a ohavná. Zastupuje také démona, parazita v lidském břiše. Souvislosti mezi nemocí a žábou je z dnešního pohledu nepochopitelná, množství doloženého materiálu však ukazuje na asociační vztah velmi starý, zcela jistě předkřesťanský. V případě nemoci jde o nějaký **vypouklý nežit**, nejčastěji v okolí hrtanu, který vznikl metaforickým přenesením z představy slizkého, jakoby oblitého žabího těla. V případě překážky jde také o asociační vztah k **žábě na prameni**.

7.5.2 Rak

Dalším vodním živočichem, který byl ve starořečtině zároveň nemocí, je *rak*. Ten měl ve staré češtině sémantiku výrazně širší. Neoznačoval pouze rakovinu, jak tento termín chápeme dnes, ale vlastně téměř jakýkoliv projev nemoci.

Rak se projevoval nejenom uvnitř těla, ale také zvenku: *Bývá také hliza nebo nežid, jenžto slóve rak, druhdy z příčiny vnitřnie, a druhdy z příčiny zevnitřnie* LékRhaz 107.

Pokud se *rak* projevoval **zvenku**, pak šlo většinou o hnisavý vřed nebo bolák, který zasahoval vlastně jakoukoliv část lidského těla – **hlavu, ruce, nohy**, „**cecíky**“, **rty**: *Proti raku na noze aneb na ruce, na cecíku nebo kdež koli* LékJádroBrn 102r; *Proti raku na rtech* LékJádroBrn 104v. Vlivem učení humorálního lékařství se tato onemocnění rozlišovala podle příčiny studené a příčiny teplé: *Znamenie raku od horké příčiny zarozeného jestit' červenost nebo zardělost při miestě a bolest náramná* LékRhaz 72. V takovém případě se doporučovalo prostě pokládat na ránu studené obklady: *Znamenie od studené příčiny jsú tato: zsinalosti miesta, bolest tišejšie*. Na takové projevy naopak pomáhalo přikládání horkých věcí, například teplého kozího mléka. Ojediněle se ve významu 'rakovinový vřed' vyskytuje také lexém *rakovnicě*: *pakli ta nemoc jest s nežity černými, smrdutými, jenž slovú rakovnice* LékSalm 374.

Jako *rak* se také označovaly různé vážnější nežity a novotvary na ženských či mužských **pohlavních orgánech**: *tento prach mnoho spomáhá k nedostatku ocase mužského, když by kladen byl na miesto, kdež by byl rak* LékRhaz 74; *Proti raku na nádobí mužském nebo ženském* LékJádroBrn 76r; *Druhdy na údu mužskému bývá otok pod kuoží*

s velikú bolestí, a mievá hnój, a nebude li rychle spomoženo, obrátí se v raka LékRhaz 160. Dále se léčil „rak“ **na žilách**: *O raku na miestech žilovatých na paži. Když by na miestech žilovatých paže přivrhli se rak, na počátku přikládaj šalviji rozežvaní neb zetřemí a smiešenu s bielkem vaječným* LékRhaz 127.

Většinou se však v případě viditelného raka jednalo o jakýsi nežit právě v oblasti hlavy a **na obličejí**: *o raku v chřiepích nebo v dásních* LékRhaz 6; *Druhdy ten neduh, řečený rak, bývá v nosu nebo v dásniech nebo v zubinách anebo na pysku, tak že miesto jie se vókol* LékRhaz 72. Mohlo však jít o onemocnění tak vážné, že lékaři doporučovali na nežit nesahat (a tak jej dokonce přímo nazývali) ze strachu, že nemoc „přeleze“ z jednoho člověka na druhého: *proti nechtěj se mne dotýkati, to slóve rak* LékVn 127a; *mast proti té nemoci, ješto slóve noli me tangere, česky nedotýkaj se mne. Ta nemoc jest, ješto na lici i na tváři všeko maso sniedá a člověk musí od toho umříti, jest velmi ohavná* LékVn 197b; *vlož na rámu, a na tu zvláště, ješto slóve noli me tangere, to jest nedotýkaj se mne* LékFrantA 85a. Tento typ raka zasahoval především tvář a projevoval se podobně jako rakovina kůže.

Podobným projevem, zejména na obličejí, je pak *fistula* neboli *pišťala*: *pišťela jest nežit hluboký ..., jehožto usta sú úzká, ale vnitřnie širokost jest veliká, od něhožto jed zlé barvy teče* LékSalM 381; *Jakožto rak lepce maso vuokol, též pišťela neb stříel pod sebú. A pišťala usta má úzká, ale ke dnu jejie leptanie se vnitř šíří. Ta pišťala, jakož svrchu řečeno jest o raku, druhdyť se zarozuje na miestě žilovatém žilin a ciev, a druhdy na miestech masitých. Pišťala, kterážto toliko lepce maso, hnój vypúštie vodnatý a tenký; ale kterážto lepce kost, vypúštie talov jakožto obmytie masa; a kteráž lepce žílu, od téť vycházie talov černý a velmi smrdutý* LékRhaz 107.

V případě raka **uvnitř** těla šlo o hlodavou bolest, která se často rozrůstala, „rozjídala“: *Proti té bolesti, ješto slóve rak aneb podjed, neb se vždy pod kuoži podjiedá. A jakožto také rak zpět leze, takéž ta nemoc v život se ryje* LékFrantA 111v; *ktož má raka, tu nemoc, kteráž se rozjiedá po člověku* LékChir 130v; *hodí se proti každé nemoci [...], kteráž je jako prašivost a malomocenství a rak rozjídající se* Apat 84v.

Rak jako pojmenování nemoci existuje pravděpodobně z toho důvodu, že si lidé jejího původce představovali jako nějakou bytost, nějakého **démona** v podobě raka či kraba. Taková spojitost raka–zvířete a raka–nemoci je již prastará a objevuje se napříč indoevropskými jazyky: už starořecké *karkínos* označovalo jak zvíře raka, tak právě nemoc rakovinu. Z řeckého *karkínōma* pak vzniklo slovo *karcinom*. Jako původce termínu se v literaturách objevuje buď Hippokratés (5.–4. stol. př. Kr.), nebo až Galénos z Pergamu

(asi 129–199 po Kr.). S obrazem raka, který byl jistě v přímořských oblastech typickým představitelem žoužele, srovnávali starořeční lékaři nádor na ženském prsu či děloze. Podobně anglické *cancer* nebo německé *Krebs* existuje jak ve významu rak–zvíře, tak ve významu *rakovina*. Podobně je tomu ve slovanských jazycích – praslovanské **rakъ*. Všechny tyto výrazy mají společné indoevropské východiště – zdvojený kořen **kar(kar)*, od kterého pak v indoevropských jazycích vychází názvy jak pro raka, tak pro zvíře podobné raku – kraba: angl. *crab*, něm. *Krabbe* (REJZEK 2012: 320).

7.6 Cizopasníci

7.6.1 Červ

Polysémický byl ve staré češtině taky výraz *črv*, který existuje ve všech slovanských jazycích – pol. *czerw*, rus. *červ*, srb./chor. *crv*, stsl. *čръвъ*. Slovo má však původ už indoevropský – z ie. kořene **k_{ur}mi-* vzniklo také lit. *kirmis*, stir. *cruim*, per. *Kirm*. S jiným náslovím sem patří i něm. *Wurm*, angl. *worm*, lat. *vermis* (REJZEK 2012: 113). Všechny tyto výrazy jsou právě ve významu červ jako ‘drobný živočich pohybující se plazením nebo hemžením’, zejména pak taková hemžící se žoužel, která se živí organickými zbytky, ovocem, dřevem. Jde patrně o případ tabuové změny hláskové, tedy o hláskové pozměnění slova v důsledku víry ve fatální sepětí vyřčeného slova s věcí, kterou toto slovo označuje, nebo s jejím duchem či démonem. Lidé se tedy patrně báli původní výraz pro červa vyslovit, aby tím nepřivolali katastrofu, a tak došlo k tzv. diferencovanému násloví; v indoevropských jazycích se v kořeni střídá v- a k-: latinské *vermis* ‘červ’, lit. *varmas* ‘hmyz’ × lit. *kirmis*, slov. *čръвъ*, obojí ‘červ’ (VEČERKA 2006: 178).

O červovi se ve staré češtině mluví jako o lidském **cizopasníkovi**, parazitujícím nejčastěji v břiše. V souvislosti s opravdovým lidským cizopasníkem by mohlo jít o škrkavku nebo tasemnici: *kto má hlisty nebo červy u břiše, ješto jej v životě hryze* LékFrantA 74a; *lumbrici slovú hlisty nebo červie, ješto v člověku rostú. Takto je máš poznati, žetjej bolí okolo pupka v třevách* LékFrantA 74a; *Potom, když pak Galerius velmi tak křesťany mordoval a hubil, vzrostli mu u břiše črvie, a tak, že umřel* MartKronT 32v.

Červ v břiše se projevoval bolestí břicha obecně, mohlo jít také například o žaludeční nebo dvanáctníkový vřed. Proti takovým *červům* se doporučoval koriandr, kopřiva: *koliandr... dobrýt' jest proti červóm v břiše* LékFrantA 121b; *kopřiva všicku zsinlost v žaludku učistí a červy umoři* LékVn 270b. Proti červům se také používalo koření, jehož název je přímo fundovaný výrazem červ – *červivec*: *Vezmi to kořeníe, jakoť slóve červivec, a ta zrna... daj mu jej sniesti* LékChir 155a, případně *červec*: *drobyšek aneb*

červec, tak řečené kořenie, má tyto moci, ktož červy mají, jest velmi užitečné LékFrantA 122a. Ze středo-horno-německého *wurmkraut*, které doslova znamená „červí bylina, bylina na červy“, vznikl název byliny *vormkraut*, která se taky používala proti červům: *toť [vormkraut] z tebe vyžene mocně všeckny chlisty nebo červy, kteréž se to zarozují v žaludku nebov střevách* LékChir 293b.

V případě červa nešlo pouze o projevy bolesti břicha. Črv, v tomto případě domnělý, mohl způsobovat jakoukoliv nemoc a bolest; zubní červ způsoboval zubní kaz: *kto má červy v zubích* LékVn 22b. Taková představa se v lexiku projevuje také dnes, když se mluví o „červivých zubech“ nebo o „zubních červících“. O červovi se mluví také v souvislosti s končetinami: *proti červu v noze* LékVn 62a; *komuž jest červ vprstě* LékMuz 111a; *proti červu za nehtem* LékJádroB 257; *ktož má živý vlas aneb červ v prstě aneb v noze* LékFrantA 113a. Léčba tohoto červa spočívala v pokládání mastí: *vezmi mchu s planého trnu i obinižjim sobě tu bolest dobře a nechajťse pod tiem zahřeje a uzříš to sám očitě, anoť ten vlas z té bolesti sám vyleze, i každý červ jiný* LékChir 158a.

Ve vícero literárních památkách se objevuje spojení červa a „živého vlasu“. V česko-latinské části slovníku T. Rešela se spojení *vlas živý* překládá jako *phagadena* RešČes Ccc3b. Naopak, v latinsko-české části se pod heslem *phagadena* uvádí *červ nebo vlas* RešLat Xxxx3b. *Phagadena* je podle lékařských slovníků synonymum sněti neboli gangrény. Jedná se vlastně o **odumřelé buňky, změněnou tělesnou tkáň, která zčerná**. V minulosti bylo častou příčinou gangrény nějaké válečné zranění končetiny, do kterého se dostala infekce. Dnes jsou ke sněti náchylnější končetiny diabetiků. Chirurgickou léčbou u pokročilého *živého vlasu* je amputace končetiny. Společným prvkem červa a vlasu je jejich dlouhý a protáhlý tvar. U vlhké sněti dochází k odumírání tkáně bakteriemi, tkáň má vlhký vzhled a cárovitě se rozpadá, což může připomínat vlas, červa.

Je pravděpodobné, že označení *červ* nebo *vlas* se nepoužívalo pouze v případě sněti, ale že šlo prostě o hnisající ránu (nebo vřed obecně, tzv. *střiel*¹⁴), ve které domnělý červ žil: *ktož má červy v které ráně nebo u bolesti* LékChir 156a; *lék velmi zkušený má miesto k vyhnání červov, kdež by koli byli, budťe v uše, budťe v střielu nebo jiném nežidu* LékRhaz 68; *Kto má raka neb dieru na noze Vezmi smáhy jitrocelové a púšťej ji často do diery a do raka, a ta červa zabíjje, až nezvie* LékJádroBrn 104v.

V ukázce výše jsme viděli, že podobně jako jiná žoužel mohl červ vlézt do ucha: *červ druhdy zarodí se v uše a druhdy odjimud přileze* LékRhaz 68; a mohl způsobit hluchotu: *ktož má mdlý sluch anebo červy nebo škvora v hlavě* LékFrantA 46b.

---

¹⁴ Na *střiel*, neboli hnisavý vřed, se používalo *střielné kořenie*.

Domnělý červ mohl způsobovat nejenom fyzické problémy, ale taky ty **psychické**. O mnichovi: *v lenosti [črtie] obluzují a črvy v něm zarodíe zlého myšlenie* OtcB 97b, nebo i **emocionální** *[jalovcový olej] červy, kteréžto srdce hryzú, moří* LékChir 143b; *tmy přehrozné, črv, jenž vždy srdce člověcie nemilostivě hryze, ten vás čaká* PasMuzA 64. Červi mohli být také příčinou toho, že se z věrné ženy stala žena nevěrná: *přiházíe se mnoho, že z dobrých žen bývají běžné ženky. A z kteréhožto neduhu má býti jich veliké slitování, nebo stává se, že v jich loktech zarozuje se červ a pro ten velikú tühú trpie* LékFrantA 102a.

V nelékařských textech byl coby červ ve staročeském období označován, stejně jako v případě *hada*, také živočich s dlouhým a protáhlým tělem, např. **drak** nebo nějaký plaz: *bieše tu jeden črv, ten mnoho hlav mějieše, tisíc očí a tisíc zubóv v každé hlavě* ML. 18a; *červie drachu jě svými paznohty* ML. 19b.

Červ symbolizoval **smrt, peklo**: *Ale muky zatracených jsú nekonečné a věčné. Pále sě v uohni, jenž nikdy nezhasne, a vrtají jě črvie, ješto nikdy nezemrú, než že tam živost nebude žádného hovada. Tehdy ten črv jest hryzenie a lopota vlastnieho svědomie, jenž hryzti bude dušě zatracených bez skonanie* ZrcSpasK 94; *Vzpomínaj, že boží hměv neumešká. Pokoř velmi duch svůj, neb pomsta těla hřešnika jest črv a oheň* BiblOl 26r.

Symbol červa se pak používal jako znak **čehokoliv negativního**: *Nerodte sobě pokladóv činiti na zemi, tu kdežto črv a molové kazie a kdežto zlodějie vykopají a ukradnú* BiblOl 173r.

V nové češtině je význam výrazu *červ* v leččems podobný staré češtině. Primární význam odpovídá tomu staročeskému: ‘živočišný kmen, na př. dešťovky, pijavky, mořští červi aj., neodb. také larva hmyzu’ (PSJČ). O červovi se doposud mluví v souvislosti s něčím **slabým, bezmocným**: *Drobounký lidský červ se narodí* Mach; *„Co ty, červe, mně můžeš škoditi?“ přemýšlel Hrabec* Herb. Staročeskému stavu odpovídá v nové češtině také to, že symbolizuje **smrt**: *Správce do rána nevydrží, sládně již červům* Jir; *Čekají na ni červi ‘brzy zemře’* Ner. Dosud přetrvává představa červa jako **cizopasníka** v trávicí soustavě, jenž se projevuje pálením v žaludku: *Najez se cukru, aby se ti nepohnul červ ‘nepálilo v žaludku’* Klost; *Umořil jsem červa černou kávou a trochu slívovice na to!* Kosm; *Dal si přinésti sklenku cognacu, aby zabil červa* (PSJČ). Význam se však přenesl na psychickou, mentální stránku, na onoho domnělého démona. Dnes se červ používá spíše v souvislosti s něčím **znepokojujícím, hlodajícím**: *Červi myšlenek počali mu vrtati v hlavě* Rais; *Už zas máte ty červy v hlavě?* Rais; *Ale v srdci červ mu hlodal světské marnosti* Čech (PSJČ).

Paradoxně s výše zmíněným faktem, ukazujícím zakotvenost červa s negativními psychickými a mentálními stavy, může přítomnost červa v těle v nové češtině ukazovat na

pozitivní atribut – vzpurnost či bujnost: *Však oni mu páni brzy červa vezmou ‘zkrotí ho’ Prav; Chraň se revmatismu, kamaráde, nebo ten po čertech ujímá člověku červa Herrm.*

7.6.2 Blecha

Blcha, užíváno bez vkladného *-e*, je cizopasník, který středověkému člověku způsoboval svědění. Ochrana proti tomuto parazitovi spočívala v dezinfekci prostředí, ve kterém člověk pobývá: *kdež jsú blchy v komoře, polévaj tú vodú [tj. z pelyňku] pokoj a všeky blchy zemrú a zhynú* LékFrantA 128ab; *rúcho ložnie po vstání na slunce vyvėsiti a vysušiti, a tak mají činiti a nebudú blech mieti* LékFrantA 102b. Možným pomocníkem proti blechám byla mimo pelyněk bylinka zvaná routa: *Zvař ji v vodě, pokrop domu, vyženet blechy, věř tomu* VelSalVerše1587 340; *Proti blchám: Vezmi hrnec nový a zmaž jej zevnitř lojem kozlovým, i zběhnít se na ten hrnec i do toho hrnce. Také pelyňkovú vodú komoru polévaj. A tak pravie, že také tiem mrú, někteři vařie vlčie lejko u vodě aneb pelynek s rútu* LékFrant 102v.

V nové češtině ukazují spojení s výrazem *blecha* fixovanost blechy jako něčeho malého, nepatrného, drobného: *nepiš takové blechy* (SSJČ). Frazém *být jako blecha* znamená ‘být velmi malý’. Taková jazyková fixovanost je však mnohem starší, což dokládá také latinská slovní hříčka „*pulex-culex*“ (ROYT 1998: 111). V I. dílu Slovníku staročeského Jana Gebauera (GbSlov) najdeme pod heslem *blcha* doklady ze spisů mistra Jana Husa z 15. stol. Uvádí deminutivum *bléška*, z praslovanského **blъška*, dále subst. *blchoviště* ‘místo, kde se nachází mnoho blech’ a adj. *blchavý* ‘zblešený’. V pozdějších slovníkových dokladech najdeme další slova, která dnes už nepoužíváme a která ukazují, že se dříve lidé s blechami setkávali výrazně častěji: U Josefa Jungmanna v I. dílu Slovníku česko-německého najdeme *bleháč*, *blehavec*, *blechanda*, ‘člověk, který má mnoho blech’, *blešák* ‘samec od blechy’, *blešina* ‘zápach po blechách’, *blešinec* a *blešník* ‘název rostliny’. Z nových výrazů Jungmann přidává: *bleháně* ‘dítě, které má mnoho blech’, *blechař* ‘člověk, jenž rád blechy hledá’, *blechárna* ‘komora, kde se nachází mnoho blech’. Také se zde objevuje augm. *blešisko* ‘velká blecha’.

V současné češtině tolik odvozenin nenajdeme, přeneseně ale *blecha* znamená **něco špatného**, většinou nějakou **závadu**: *hledat na něčem/všem blechy* ‘snažit se najít závady tam, kde nejsou’; *nasadit (někomu) blechy do kožichu* ‘vědomě či nevědomě dostat do něčí blízkosti’ (PSJČ). Takový jazykový obraz vznikl asi na základě faktu, že blechy přenášejí mor a další nemoci.

Negativní stereotyp potvrzuje taky etymologie. Pro blechu mají sice indoevropské jazyky staré společné slovo, jeho hláskové segmenty p/b, l, u, s/k jsou v různých

indoevropských jazycích rozestaveny různě: řecké *psulla* vzniklo z **bsul-ya*, dále sti. *pluši-*, lit. *blusa*, lot. *blusa* a slovanské *blъcha* vzniklo z **blusa*. Dále lat. *púlex* vzniklo z **pusl-*, sthn. *flóhl* z **plouk-* a podobně. Takové postupy jsou běžné v případě jazykového **tabu**, tedy jedné z možných příčin zániku slov, která je motivována strachem pojmenovat nebezpečný jev, **aby se vyslovením jeho jména nezpřítomnil**. Tabu je spojeno s myšlením vycházejícím z animistického vnímání přírody, jehož základem je víra v existenci nadpřirozených sil, duchů a démonů a zároveň víra v magickou sílu slova, ve fatální sepectí vyřčeného slova s věcí, kterou toto slovo označuje, nebo s jejím duchem či démonem. V tomto případě jde o tabuovou změnu hláskovou, tedy prodlužování nebo krácení slabik nebo hlásek ve slově. Těmito procesy totiž mohla být podoba slov dostatečně změněna, aby se vyhovělo tabuovému zákazu jeho použití (VEČERKA 2006: 178).

7.6.3 Roupí

Další nemocí, způsobenou živočichem cizopasnícím na lidském těle, jsou také *rúpi*: *contra lumbricos hlísty vel rúpi* LékJádroM 176a; *prav to každý druh druhu, že k rozličnému neduhu, k rúpóm, k nehtu, k rozličnej pakosti mohu spomoci túto mastí* MastDrk 3V 251. Jedná se, stejně jako dnes, o ‘červy v žaludku’. *Rúp* je však ve staročeských a středněčeských textech problémem spíše koní než lidí: *Proti rúpuom. Najprvé přizahřeje koni, at’ by se počal potiti, potom vezmi ševcovské černidlo a vraz v ně tři aneb dvě vajci slepičie, což muožeš najsmrdutější* LékKoňMuz3 437. V moravských nářečích se jako *roupa* nebo *rópa* nazývala zvláštní **nemoc dobytčí**: „Často zvrhnou se dobytčeti úroky v roupy: dobytče má hryzení a válí se od bolesti“ (BARTOŠ 1906: 360).

Přeneseně se dnes *mít roupy* používá ve smyslu ‘mít vrtochy, být neposedný’ (PSJČ). Mít roupy v konečníku totiž znamená, že je to nepříjemný, velmi svědivý pocit a člověk (dítě) prostě neposedí. Stejný význam Bartoš zaznamenává v moravských nářečích: *Ten je plné rópů. Ten má rópe* Maš. Ve staročeských a středněčeských textech však podobný význam nalezen nebyl, sémantika tohoto výrazu se tedy časem rozšířila.

7.6.4 Škrkavka

„Črv“ žijící v lidském nebo zvířecím těle, jenž působí zaživací potíže, je *škrkavicě*, nebo taky – jak se užívá dodnes – *škrkavka*: *limbrici slovú hlísty nebo červie aneb škrkavice, ješto v člověku rostú* LékFrantC102a; *hlísty aneb škrkavky moří a vyhánie* LékFrantA 172b. Obě formy jsou odvozeny od slovesa *škrkati* ‘škrundat, krkat, kručet ap.’, ale i ‘drápat, trhat’ (REJZEK 2015: 692). V současné češtině se výraz v sekundárním

významu používá jako nadávka pro označení člověka neduživého, tělesně slabého: *Jo, ty bys na něj [balkon] vylez, ty škrkavko!* Vach (PSJČ).

7.6.5 Hlíst

Synonymicky se používalo označení *hlíst* nebo *hlísta*. U Klareta se ojediněle vyskytuje také forma *hlíšč*: *lumbrici slovú hlísty nebo červie, ješto v člověku rostú. Takto je máš poznati, žet'jej bolí okolo pupka v třevách. A včas puojdú od člověka usty a včas zadkem* LékFrantA 74a. Výraz *hlíst* se však nepoužíval pouze pro parazita způsobujícího zažívací potíže, ale obecně pro **jakéhokoliv cizopasníka** v lidském těle, ať již skutečného, nebo existujícího jen v představách postiženého člověka (ČERNÁ 2009: 101). O rostlině řasetáku neboli Filix Kapratie (dnes asi kaprad' samec) se píše: *posiluje a zahubuje červy. Ktož ji pie s medovinú, umořuje zárodek dietěte a umrlé děti vyhoní. Jest druhé koření, k tomu maje list podobný, kořen červený a dlúhý, umořuje a vyhánie hlísty a nedá počieti dietěte a mrtví zárodek* LékVodň 270r.

Na Moravě se výraz *hlísty* používal obdobně jako *červi*, kteří žijí v těle člověka a způsobují nemoci. Hlísty jsou srdeční (valašsky srnice), jaterní, krevní či střevní. Bartoš (1906) uvádí příklady jako: *Po zelí zbuřija se ně hlísty; Hlísty ščija; Hlísta se mi uscala*, což se používá ve smyslu 'zvedá se mi žaludek'.

Stejně jako v případě krtic nebo červů existovala představa, že se hlísti vyskytují v ranách: [O žíle mediána]: *to také spomáhá bolestem a nemocem všech úduov srdečným i žaludkuom i hýžiem i bokuom i hlizám v ráně času šelmy neb moru* LékJádroBrn 124v.

Dnes se však výraz *hlíst* nebo *hlísta* používají převážně pro označení škrkavky, dále pro skupinu živočichů Cycloneuralia. Může označovat jakéhosi červa obecně: *nad hlavou viděl zavěšenou láhev s napíchnutým víkem a hadičkou, která se zmítala v zorném poli jeho pravého oka jako hlísta, ano, na to slovo pomyslel, hlísta, cosi živého a plného tekutiny, která jakýkoliv život umožňuje a zajišťuje* (TREFULKA 2004). Přeneseně slovo může označovat někoho **hubeného**: *Každá [shužka] tam [do služby] přijde jako hlísta a ze dveří potom nemůže hubená* V. Mrš (PSJČ) nebo lze výraz použít jako **nadávku**: *Co sem to jen hudělala, že sem si vzala taková ničemno hlístu za muža!* A. Mrš (PSJČ).

7.6.6 Veš

Jinou nemocí parazitického původu je **všivost**, kdy dochází k svrbění kůže způsobené drobným živočichem, zvláště pak *vši* nebo *veškou*. V souladu s dnešním stavem mohly vši napadat vlasy a jiné ochlupené části těla tak, jak to dělá veš dětská a veš muňka: *proti hnidám i vši, v které hlavě sú* LékŽen 80a; *mast k moření ... vši v hlavě nebo na*

vičkách a na slabinách Apat 179b; *kto má vešky v uočích* [řasách nebo obočí] LékVn 140a. Oproti „dnešním vším“ mohly být ty středověké také na jiných částech těla: *kdo by měl vešky v rukú, mazáním tiem jich zbudeš* LékFrantC 179a. V tomto případě se však jedná o nějakou **kožní chorobu**, neboť se na tyto vešky doporučuje mast. Dle středověkých lékařů a léčitelů mohly vši způsobit také nadměrnou **sexuální žádostivost** žen: *shušie věděti, že častokrát i dobré ženy musé kurviti. A to proto, neb jim se vešky zarozují u vatni, a ty činie jim veliký svrab* LékŽen 26.

Dle lidové tradice mohli vši a muňky poslat čarodějní lidé, kteří je na někoho posílali po větru. „Koho to potkalo, měl šaty větru dáti profoukati“ (ČIŽMÁŘ 1946: 123). Léčivem proti vším mohly být květy stromů a listí, které vítr shodil.

V přeneseném významu může *veš* dnes znamenat někoho **líného**: *Je líný jak veš* nebo něco **nevítaného**: *Nasadili nám sem pěknou veš Řezáč*, **bezvýznamného** – maličkost, malichernost: *Tak vy dostanete telegram, že se vám tatík mlátí v posledním tažení, a budete v tom hledat vši; Scéna mezi novým Ulysem a jeho Argem — jak ji Homér tak podrobně až na každou veš popisuje — není tu možna* Ner (PSJČ).

7.6.7 Svrab

Spíše obecným projevem nemoci je také výraz *svrab*. Staročeské *svrab* se používalo **o svrbivosti, svědivosti** obecně. Už praslovanské **svorbъ* vychází ze slovesa stejného významu – **svrběti*¹⁵. V Klaretově Glosáři najdeme: *svrab que prurigo* KlarGlosA, přičemž v současných lékařských slovnících ono *prurigo* znamená ‘silně svědivá onemocnění, převážně chronická’ (BENEŠ 2010). Také v latinsko-českém slovníku z rukopisu ostříhomského z poloviny 15. století je uvedeno *Pruritus svrab, lesktánie*, tedy ‘lechání’. Svrab se tedy používal jako označení pro „svrabění“ kůže obecně – zejména na ochlupené části těla – na řasách, genitáliích: *jim [ženám] se vešky zarozují u vatni, a ty činie jim veliký svrab* LékŽen 26a; *zažene [šalvěj] svrab mužskému i ženskému pokolení k jich nádobám* LékVodň 282b.

Výraz *svrab* se však používal také jako závažnější nemoc, která měla podobné projevy jako **prašivina**: *svrab i prašivost shánie* LékVodň 271v. Jde o strupovitou vyrážku, při které se odlupují úlomky kůže a vzniká „prach“¹⁶: *veškeren svrab zcelé a strupy spadnú*

¹⁵ Praslovanské **svrběti* je asi příbuzné s lit. *skverbti* ‘bodati, píchat’, lot. *svārpst* ‘vrták’. Vše vychází z ie. **suerbh-* ‘třit, vrtat, kroužit’. Ve slovanských jazycích pak například: pol. *świerzbiec*, rus. *svrbět*, nebo chor. *svrbjeti* (REJZEK 1997: 652).

¹⁶ Praslovanské **porchъ*, **pъrchъ* existovalo právě ve významu ‘svrab, prašivina’ – srov. p. *parchy*, br. *póršy*, r. *pérchot* ‘lupy’ (REJZEK 1997: 520). S tím souvisí také staročeské *pršěti* jako ‘sypané

LékVodň 226b; *zeschneť všecken svrab na tobě a sprchne doluov* LékChir 175b. Při svrabu nebo *prašivíně* „prší“ části kůže, ale také vlasy nebo zuby. Používá se proti nim bylina zvaná **prašivec**: *Cavias Kavián neb kaviáš neb gavián neb prašivec jest horký a suchý na druhým stupni a jest obecně na polech, má hlavičky a zelený přieliš a mnoho hodí se proti prašivosti a má moc spustiti, rozpustiti a učistiti svrab* LékVodň 270r.

Svrab však pravděpodobně označoval také jakéhosi **cizopasníka**: *A když přičiniš k němu [ke kúroku, který roste v pšenici] octa a síry, ukrocuje zlý svrab jedovatý; Také kto klé směšuje s octem a pomaže svrabu dětem, vyžene jej* LékVodň 282r. V tomto případě existuje velmi tenká významová hranice mezi onou nemocí a cizopasníkem, kterým však není nějaký domnělý „svrab“, ale roztoč zákožka svrabová.

Ve slovenštině je *svrab* motýl. Takové pojmenování vzniklo až sekundárně ze svrabu jako nemoci, neboť si lidé motýla představovali jako jeho šířitele (VÁŽNÝ: 1955 102)

V nové češtině se svrab používá přeneseně jako expresivní označení pro **člověka nešikovného, slabého**: *Podej, ty jsi svrab, jak to smatchuješ!* Lid. nov. (PSJČ). Z názvu nemoci vznikla také nadávka pro zbabělce, břídila – *srab*. Jako nadávka to však asi bylo přikloněno k odvozeninám od *srát* (MACHEK 1997: 627).

7.7 Žoužel a parazitě? Vtělení démoni

Obecně je žoužel ve středověku charakterizována jako jedovatá, nečistá, štipavá, zlá, smradlavá. V lidském těle je žoužel příčinou různých novotvarů, nádorů (*rak, krticě, žába*), vyrážek (*veš, šlépěje pavíkové, mravenec*), způsobují tuberkulózu (*húsěnka*) nebo její formu v podobě rakoviny mízních uzlin (*krticě*). Žoužel a cizopasníci stojí také za silnou svědivostí kůže (*blecha, svrab*) nebo jsou důvodem zažívacích potíží (*škrkavka, hlíst, roupi*).

Kromě negativních konotací spojených se zeměplazy stojí za přenosem významu na nemoci různé druhy metafor. Dodnes jako metaforu pochopíme, že housenka ‘tuberkulóza’ požívá tělo zaživa, krtice, nejčastěji jako ‘boule na krku’, připomíná krtice ‘krtičince’. Nemoci *mravenec* a *šlépěje pavíkové* se projevovaly pocitem svědění připomínající žoužel chodící po kůži.

V předkřesťanském vnímání světa však existoval princip tzv. imitativní magie, podle níž je stejné, co je podobné; pokud kognitivní přístup k světu vyjevoval lidem jevy

---

se, padat’ (Staročeský slovník, [seš.] 1–26. Praha: Academia, 1968–2008) nebo substantivum *pršenie*: *pršením vlasov neb jich stržením* LékSalM 215.

podobné jako stejné, měla metafora jiný charakter. Zeměplazové a cizopasníci existovali v myslích středověkých lidí v podobě nějakého démona, který žije v lidském těle, způsobuje nemoci a může přivodit smrt. Nemoci byly buď samy přímo demony, zlými bytostmi, čarodějnicemi, které jdou světem a útočí na lidské zdraví, nebo byly těmito demony posílány, často skrze nějakou žoužel a parazity. Přechod obou typů je neurčitý. Důvodem takového smýšlení je právě animistický, démonický základ, který je spojený s hodnotící dualistickou představou dobra a zla.

S příchodem křesťanství sice staré animistické paradigma postupně zaniká, zeměplazové jsou však stále vnímány silně negativně: *I toto všecko mezi poškrvněnými počteno bude z těch, ješto se hýbají na zemi: kolčava a myš a kokodril, všecko podle rodu svého, hranostaj, křeček, sysel, ještěrka a krtice, všecko toto nečisté sí, jenž by se dotekl mrchy jich, nečist bude až do večera* BibIOI 47v. Přetrvává také představa démona–zeměplaze, v křesťanském pojetí už však jde o ďábla, který na sebe bere nejčastěji podobu hada nebo červa. Přechod animistického démona v ďábla, jak je popsán v Bibli, byl však plynulý.

7.7.1 Červ v těle

Taková démonická žoužel či cizopasník se do člověka může dostat skrze jeho **ucho** (červ, žížala, škvor): *červ druhdy zarodí se v uše a druhdy odjinud přileze* LékRhaz 68. To dokládají také nářeční varianty škvora – *uchavec, ucháč, uchár, záušák, záušnik* apod. Člověk může cizopasníka také vypít nebo sníst, například s nějakým ovocem.

Lidé navíc mohli pozorovat, jak různé druhy opravdových **parazitů vycházejí z jejich těl** nebo na jejich tělech žijí. Těmi mohli být vši, blechy nebo třeba tasemnice či roupi. Ve staročeských textech se uvádí, že různé druhy parazitů vycházejí ven z otevřených **mokvajících ran**. Nejčastěji jimi byli červ, rak nebo hlíst, v ranách však mohla být také třeba krtice: *A tohot' slušie požívati, ažť krtice sama vypadne, aneb bude moci snadně býti vyňata* LékRhaz. Červ v ráně však nemusel být jenom domnělý – představa démona v podobě parazitů byla utvrzována skutečným pozorováním – na hnisající rány totiž kladou vajíčka mouchy. Z vajíček se pak vyvinou muší larvy. Je možné, že lid na základě toho věřil, že hnisáním se z těla červ dostane.

Lidé také různou havěť a červy viděli u rozkládajících se těl: *Každý člověk jako květ a jako seno shnije, v krátkém časi bude z neho črv a hnilost* KázDzikSct 132e.

Možná kvůli zkušenosti s cizopasníky, kteří někdy vycházejí z těla zcela viditelně, existovalo přesvědčení, že vlastně **každý člověk má v sobě nějakou žoužel či parazita**. Ve staročeských textech jde nejčastěji právě o červa, žábu, hlísta nebo raka. Brouček

a Jeřábek (2007: 725) popisují, že červi bývají v těle celkem tři – v srdci, v krvi a v žaludku. „Srdeční červ moří celé tělo, v žaludku upíjí z potravy a někdy ho lze zjistit z trpkohořké příchuti na jazyku (uštil nebo uchcal se mi červ).“ Také v lékařských textech se s takovou představou setkáme: *Titan aneb podsmlndnik, ktož jej vařě u vodě a umyje koňovi raněnému rány za den několikrát aneb sadmo, ucelět brzo, a to se také hodí i člověku na každú bolest, a črvi nebudú v bolesti* LékVodň 283v.

Na Moravě existovala podobná představa hlísty v těle. Bartoš uvádí, že jsou hlísty srdeční (valašsky smnice), jáaterní, krevní či střevní. Proto je možné říct například: *Hlísta se mi uscala*, což se používá ve smyslu ‘zvedá se mi žaludek’, nebo: *Po zeli zbúřija se ně hlísty; Hlisty ščíja*. Víru v existenci těchto tří druhů „červů“ dokládají také některé pasáže středověkých lékařských knih; krevnímu červu odpovídá výše zmíněný parazit v ráně. Střevní červi a hlísti způsobovali zažívací problémy a bolesti břicha: *proti červóm v břiše* LékFrantA 121b; *kto má hlísty nebo červy u břiše*. „Střevním červem“ však mohla být také žába: *Komuž žáby rostú v břiše* LékCzart 83.

Motiv červa v těle najdeme také přímo v Bibli: V Novém zákoně Kristus vymítá zlé duchy (duševní choroby) a vlastními slovy se zmiňuje i o červu, který je prý v každém člověku: *akli noha tvá pohoršije tebe, oetni ji. Lépe jest tobě belhavému vjíti u věčný život, nežli dvě nožě jmajice býti uvrženu v plamen ohněvý, nikdy neuhašený, tu kdež jich črv nikdy neumře a oheň neuhasne* BiblOl 191v.

8 Personifikace nemocí

O totožnosti nebo alespoň blízké souvislosti žoužele s nemocemi svědčí také to, že pro popis daných nemocí jsou často užity jazykové prostředky vyjadřující personifikaci. Nemoci často *hynú, zemrú, rozjiedají se*. Lidé je *vyhání*: krtice i červové *zemrú* LékChir; rak se *pod kuoži podjiedá*; *kto[...]pomaže svrabu dětem, vyžene jej* LékVodň 282r.

V lidové kultuře existuje také množství nezvířecích nemocí, které jsou zároveň nadpřirozené bytosti: Magickou, zlou bytostí býval u všech Slovanů *nežit*, jenž způsoboval nejdřív nemoci, pak smrt (ČIŽMÁŘ 1946: 121). Také formálně se výraz tvoří předložkou *ne-* a verbem *žit*. Snad už indoevropského původu je *vřed* nebo *vředisko* (na Valašsku se říká *chodí po něm vředisko*). Dle Čižmáře je takových *vředisek* hodně: „pochodí prý z pyšných andělů, které Bůh zavrhl a světem se tlouci odsoudil“ (ČIŽMÁŘ 1946: 121).

Také *nátka* je nemoc projevující se vředy. Zároveň se popisuje jako „chodivá“, protože chodí po těle, sleze celé tělo a nemůže se nikde „složit“. Dále se *nátka* objevuje s přívlastky třídevítní, červená, modrá, suchá, mokrá, žíravá, svrbivá, zardělá, moklavá, lousková, štípací, lupící, pálací nebo palčivá. Prý obchází v noci domy jako mátoha a volá na lidi jménem, kdo se jí ozve, ten ji dostane. Bartoš uvádí dialektické *Nátka sa mu složila do nohy* (BARTOŠ 1906: 224).

Jiná nemoc je *koltún* (ve Slezsku a Valašsku také *koldún* či *koltuň*). Jedná se o chorobné „splchtění a splstění vlasů“. *Koltún* se nesmí ustříhnout – má se vyčkat, až sám odpadne „Dyby si od něho pomáhal, zbiło by střeva, v kostách by łomilo“. *Koltún* je však zároveň vlasový skřítek. V případě odstříhnutí by se *koltún* rozešel s celým tělem jakožto „vřed“, s nímž se v tomto smysle ztotožňuje. O *koltúnovi* se také v lidových textech dočteme: „Je-li dítě malé, pravíme, že má skřítky, je-li větší, má koltuna“. Údajně povstává ze tří příčin: z leku, z markotnosti a ze zlosti. Podobný výraz najdeme také v jiných slovanských jazycích – bělorus. *каўмўн*, rus. *колмўн*, pols. *koltun* (BARTOŠ 1906: 224).

Také etnologové Brouček a Jeřábek se zabývali personifikací nemocí: podobu červa má *hostec* – ten sídlí na kopcích a do člověka vstoupí jen po nějakém jeho pochybení. Je-li odstraňován násilně, může způsobit smrt. Popisují také nemoc *koleru* (choleru), což je také mátoha s dlouhým ocasem: „Sídlí ve vzduchu a létá povětrím nebo chodí po osadě a koho potká, toho se chytí“ (BROUČEK-JEŘÁBEK 2007: 725). Ve Slezsku zas věřili v *kordulu*, jenž trápí děti tím, že jim po dlouhém máčení ve vodě rozpraskává kůži na patách, a také *škrabinožku*, která škrabe dětem nohy, když se nemyjí.

V lidové kultuře také existovala víra v tzv. **větrici**, tedy nemoc způsobenou větrem. Pokud někoho ofoukne, vzniká bolest hlavy, uší, zubů či údů a všelijaké otoky. *Vetřici* lze ve vzdušném víru na křižovatce odehnat čistým plátnem nebo zpocenou košilí. V případě setkání s větricí na ni stačilo třikrát plivnout, aby člověka neofoukla. Také **zimnice** je veliká, ošklivá, zubatá žena, která přepadává lidi na křižovatkách.¹⁷ Dále zmiňme **oheň** (*voheň*, *ohnipar* nebo také *vohnipara*), což je výraz pro opar, herpes; nebo nemoc-démona **oubytě** (*oubě*, *oubětice*, *újmy*, tj. souchotiny), jenž jí žily a krev nemocného. Samostatným démonem je pak smrt, vyzáblá žena v bělostném hávu s kosou v ruce či na rameni nebo kostlivec.

8.1 Zařikávání nemocí

Jak bylo nastíněno výše, ve středověku bylo běžné zařikávání, tedy praktikování slovních rituálů založených na víře v magickou moc slova, jehož smyslem je odčinit nebo napravit nepříznivou či nechtěnou situaci, kterou byla nejčastěji právě nemoc. Přirozené bylo kromě užívání různých amuletů a „ná vazů“, tedy malých předmětů navázaných na tělo chránících před zlými duchy, psaní tzv. *nápisů* – lístků, kterými se nemoc odháněla. V tzv. františkánském lékařství (LékFrantA) z pol. 15. století je postup vytvoření takového nápisu následující: *Napiš na prvniem listku takto: Criste in nomine tuo / pax pater / vita filius / medicamenta / spiritus / sanctus. Na druhém, na třetiem i na čtvrtém napiš táž slova jako na prvniem. A ktož by měl zimnici na každý den nebo třetí den nebo čtvrtý den, aby u sebe nosil LékFrantA 78a. Černá popisuje, jak se u některých nápisů zvyšovala víra v účinnost tím, že byly zapsány „tajným“, nesrozumitelným jazykem: *napiš tato jména na sýru nebo na chlebu a daj je nemocnému sniesti: iran, kiran, kirian, kafratan, kaštagan, skoroke, a když to snie, vezmiž rozchodník a mák i zetřiž to spolu a rozpus (čím chceš, a daj nemocnému ten nápoj píti LékChir 243a.**

Zařikávání nemocí prováděli zařikávač(ka) či zařikač(ka), na východní Moravě začítovačka. Zařikávání mělo ustálenou formu – nejprve se zařikávač představil, např.: *Já baba po Bohu, pomohu, co mohu, a co nemohu, přenechám Pánu Bohu* (BROUČEK-JEŘÁBEK 2007: 1197). Následovalo odvolání se na světce či patrony jednotlivých nemocí, jakási prosba o podporu. Zařikávaná nemoc se pak musela oslovit pravým jménem, což se

---

¹⁷ Rozcestí bylo prý ideálním místem pro zaklínání démonů. Na rozcestích bývala také dříve pohřbívána těla vrahů, sebevrahů a popravených zločinců, aby byly jejich duše uvedeny ve zmatek, nevěděly, kterou z cest se vydat a neškodily obyvatelům blízkých vesnic.

v běžné mluvě raději nepoužívalo. Např. na Horácku se říkalo: *nátka nečistá, zlá, pichlavá, krkavá* nebo *lišěji jedovatej a prašivej*. Při zařikávání se také muselo uvést jméno příjemce, mohlo obsahovat i příkaz určený nemoci-démonovi: *Vřede, jak jsi v hlavě, di temenem ven, jak si v rukách, di poza pahnozty z ruk ven, jak si v křížoch, v nádobých, ve stehnách, v kolenoch, v lýtkách, di palci na nohách ven! Ni z rozkazu mého, ale z rozkazu Boha živého a Ježíše Nazaretského a blahoslavené Panny Marie* (BROUČEK-JEŘÁBEK 2007: 1197).

Zařikávač pak nemoci posílal do míst jejich původu: do trní, do tvrdého skáli, do lesí, do hor až tam, kde už žádní lidé nebývají, na zelenou louku či do stromů. Tak je tomu například v zařikávání žáby v krku, které se praktikovalo v jižních Čechách: „Žábo, žábo, žabice, vyskoč ze sanice, skoč do studnice, ze studnice do skalice, nenavracej se ke mně do smrti. K tomu by dopomáhej!“ (ČIŽMÁŘ 1946: 255).

Zařikávání doprovázely také jiné, neslovesné rituály; Josef Polák popisuje, jak se na Pardubicku zařikávaly housenky, mze: „Nejdříve natírala zařikávačka nemocnému obnažené okončetiny (vždy křížem: levou ruku a pravou nohu, pravou ruku a levou nohu) černou chlebovou kůrkou nebo prstem namočeným v žehnané vodě nebo v octě. Odměřila předem tři lžíce vody, a jestliže po stírání vody přibylo, měl ten člověk mze“ (POLÁK 1943).

9 Sekundární nominace

Ačkoliv se už pojmenování jako *housenky*, *krlice* nebo *žába* u lidských nemocí nepoužívá, **u zvířat** jsou takové názvy, zvláště v nářečí běžné: *Kráva se den ode dne sesychala, měla žabu, až ji šafář vyřezal, kráva ozdravěla* Salich (PSJČ).

Zvířecí nemoci už ve středověku motivovaly **názvy rostlin**, které údajně měly nemoci léčit; ve středověké lékařské literatuře najdeme např. červivec, krtičník. Opačný onomaziologický proces je pak v případě rostliny *vranního oka*, jejíž název se patrně přenesl na název nemoci *vranní oko*.

Názvy domnělých, v lidském těle žijících červů, kteří způsobují nemoci, se zase přenesly na nemoci nebo spíše **problémy psychického charakteru**. Už ve staré češtině najdeme doklad o červovi jako příčině problémů psychických: *črvy v něm zarodie zlého myšlenie* OtcB 97b a emocionálních: *červy, kteréžto srdce hryzú, moří* LékChir 143b. Výrazy *červ*, *had*, *šváb* či *brouk* označují dnes **mučivou myšlenku**, proto se dnes říká *nasadit někomu brouka do hlavy*. Pokud někomu *nasadíme švába*, nasadíme mu **pochyby**. *Mít švába na mozku* pak znamená, že je dotyčný **hloupý**.

Názvy zvířecích nemocí, a to obzvláště cizopasníků a žoužele, se dnes používají pro popis některých negativních **lidských charakterových vlastností**: o člověku **malém, drobném a slabém** se dnes říká, že je to *škvor*, *žížala*, *mravenec*, *blecha*, *škrkavka*, *hlíst* či *hlísta*. Podobný význam, avšak vulgárnější má např. *pavouk*. O člověku, který je **bázlivý**, se dnes mluví jako o *svrabovi*, nebo častěji – o *srabovi*. Člověk **líný** je *veš*, což se projevuje také ve frazeologii; říká se *je líný jako veš*.

Mít moly nebo častější *mít roupy* se dnes také používá, když má někdo **vrtochy**, **rozmary**: *Co to dnes za moly v mozku máš!* Třeb (PSJČ). Pokud člověk v něčem *hledá blechy* nebo *vši*, znamená to, že hledá **drobné závady, problémy**. *Mít mola v kožichu* znamená ‘mít vedle sebe nějakého **vyžírače**, někoho nevídaného’.

Při porovnávání významových změn v rámci staročeského a novočeského lexika najdeme tady několik příkladů **enantiosémie**, tedy vzniku dvou protikladných významů u jednoho lexému. Z výrazu *červ*, který se vždy vyskytoval pro označení spíše negativních skutečností a který se dnes používá jako označení pro něco znepokojujícího, vznikl *červ* ve významu ‘vzpurnost a bujnost’: *Však oni mu páni brzy červa vezmou ‘zkrotí ho’* Prav (PSJČ). Emantiosémii lze nalézt také u výrazu *žába*. Dříve byla *žába* nadávka pro ‘dívku vzrůstem zaostalou’, dnes je *žába* mladé, pěkné děvče: *ale jinak byla žába roztomilá a jen k nakousnutí jak zralá broskev* Herrm (PSJČ). Také v případě *šelmy* se dnes výraz

přeneseně používá o lidech – o padouších, darebácích, z toho se pak později začal výraz používat pozitivně o lidech chytrých, vtipných, vychytralých či prohnáných. Stejně tak *vlk* se dnes používá o zlém, krvelačném člověku, častěji však o člověku odvážném, zkušeném. Výraz *psina* dříve označoval ‘horečku, zimnici’, dnes už jej však používáme výhradně pro ‘zábava, veselí’ (PSJČ).

Závěr

Analyzováno bylo 47 staročeských výrazů označujících nemoc, u kterých se předpokládala motivace názvem zvířete. V této práci však počítáme pouze se 41 staročeskými názvy nemoci, jež byly motivovány zvířetem; dva výrazy (*psina* a *psotnice*) byly v textech doloženy až v 16. století, proto nelze s jistotou tvrdit, že se používaly už ve staré češtině. U dvou názvů nemocí se sice jeví, že byly motivovány zvířetem, v případě lexému *křěček* však šlo o homonymii, nemoc *vranie oko* byla motivována černou, vranou barvou, nikoliv vránou – ptákem. Některé nemoci, které v této práci uvádíme, pak nebyly motivovány zvířetem přímo, bezprostředně – například výraz *kokot* nejprve označoval zvíře, sekundárně ‘výběžek’, až terciárně pak ‘nemoc’.

U některých lexémů pak bylo těžké rozhodnout, zda opravdu splňují podmínku přenosu pojmenování ze zvířete na nemoc (byť by byly slovotvorně pozměněny). V případě několika nemocí se například objevují jejich ekvivalenty vycházející z latiny; výraz *lupia* je částečné synonymum pro vlka. Tento výraz je uveden pouze v jednom prameni, kdy jej bylo užito pouze ve významu ‘nemoc’. Ve významu ‘zvíře’ nebyl výraz v žádných textech doložen, proto dle nás podmínku přenosu významu nesplňuje. Synonymem nemoci *žába* byl ve staré češtině plně lexikalizovaný výraz *bufa*, jenž označoval jak ‘žabu’, tak ‘nemoc’, proto jsme s ním v této práci počítali.

Obecně lze říci, že staročeské zvířecí názvy chorob jsou nejednoznačné a neustálené, často polysémické a homonymní – obvykle jeden výraz označoval vícero nemocí nebo jejich projevů (např. výraz *žába* označoval cizopasníka v břiše, nádor, vyrážku na tváři i opuchlou bouli v krku), a naopak – jedna skutečnost byla často pojmenovávána vícero výrazy (např. skrofulóza se označovala výrazy *krticě* i *sviňky*).

Zvířecími názvy byly nejčastěji motivovány „**novotvary a nežitý**“, tedy různé, zejména kožní výrostky. Těmi byly *kokot*, *krticě*, *rak* (*nežit rakový*), *sviňky* (*nežit svinský*), *vlk* (*vlček*, *vlkoč*, *vlkojěd*, *lupia*) *výr*, *žába* (*žabka*, *žabolitie*, *bufa*). V některých případech šlo o **vředy**, jež se často označovaly výrazy *vlk*, *mravenec*, *žába*, *rak*, *červ*. Část novotvarů se projevovала **jako otoky, oblitiny**: těmi byly *krticě*, *bufa*, *sviňky*, *výr*; jiné se projevovaly jako **otlačeniny**: *kuřie řit* či *kuřecie řinda* a **výrůstky**. Výrůstku na palci u nohy, jenž je často projevem dny, se v jedné literární památce říká *kokot*. Novotvar či **nádor uvnitř těla** označovaly výrazy *vlk*, *rak* (*rakovnicě*, *rakovina*), *žába*.

Významově plynulý se zdá být přechod od novotvarů k různým **vyrážkám**. Obecně se vyrážky, jež způsobovaly **svědění**, označovaly jako *veš* (*veška*, *všivost*) a *svrab*. Strupy

a rozpraskání kůže se ve staré češtině nejčastěji nazývaly *lišěj*, mírnější projev podobný *lišěji* se v jednom prameni označuje jako *mravenec*. Vyrážkám na hlavě, při nichž vypadávaly vlasy, se říkalo *mol*. Pouze v jednom prameni se různé **neštovice** či drobnější neštovičky označují jako *šlépěje pavíkové* a *oko vranie*.

Nemoci a rozličné bolesti byly dle smýšlení středověkých lidí způsobovány různými démony-parazity. Jejich vlivem vznikaly například bolesti břicha či zubů. Napadali lidem orgány, lezli do otevřených ran, byli příčinou vzniku vředů. Takovými démonickými parazity byli např. *červ*, *hlíst*, *žába*, *rúp*, *škrkavice*, *had* či *krtice*.

Specifickou, nekožní a neparazitickou nemocí, byl *psotník*; v případě takové nemoci šlo o novorozenecké či těhotenské **křeče**, výraz však označoval také křeče, kterými se projevuje padoucí nemoc – epilepsie. Obávanou nemocí byl ve středověku **mor** – tomu se ve středověku říkalo *šelma*. Jako *šelma* se však neoznačovaly projevy nemoci, do popředí se jeho užitím dává spíše to, že jde o infekční, rychle se šířící nemoc.

Samotných zvířat, u kterých se předpokládal sekundární přenos na nemoci, bylo 27, neboť názvy jako *rak*, *rakovina*, *rakovnicě* jsou motivovány pouze jedním zvířetem – rakem, stejně jako například *vlk*, *vlček* nebo *vlkojěd*. Více lexémů pak bylo motivováno žábou (*žába*, *žabka*, *žabák*, *žabolitie*).

Z takové skupiny zvířat šlo v největší míře o všelijakou **žoužel**. Ta je ve středověkých textech často s přívlastky jedovatá, nečistá, štípaná, zlá, smradlavá. Žoužel byla pokládána za příčinu různých novotvarů, nádorů (*rak*, *krtice*, *žába*), vyrážek (*šlépěje pavíkové*, *mravenec*), způsobovala tuberkulózu (*húsěnka*) nebo její formu v podobě rakoviny mízních uzlin (*krtice*). Jakýsi poddruh žoužele, kterou lidé sice často nemohli vidět, ale kterou pokládali za původce onemocnění, byli **parazit** a **cizopasnici**. Žoužel a cizopasnici byli příčinou 63 % všech analyzovaných zvířecích nemocí. Důvodem je, že dle starého animistického vnímání světa se lidského těla mohli zmocnit zlí duchové; nemoci pak byly buď přímo démony, zlými bytostmi, čarodějnicemi, kteří chodí světem a útočí na lidské zdraví, nebo byly těmito démony posílány, často právě skrze nějakou ohavnou žoužel a parazity. Tito tvorové někdy z těla vycházeli zcela viditelně (*škrkavka*, *vši*, *tasemnice*), z těla se vyháněli mj. zařikáváním. Démonická žoužel se do těla mohla údajně dostat uchem, člověk ji také mohl vypít nebo sníst, například s nějakým ovocem.

V této práci jsme zvlášť vyčlenili motýly, kteří však v myslích středověkých lidí byli jakousi létající žouželí. Názvy **motýlů** (*lišěj*, *mol*) motivovaly ve staré češtině dvě nemoci. Dle prastaré animistické představy si lidé lidskou duši představovali právě jako

motýla, zvláště nočního. Duše pak v takové podobě může vycházet ve spánku z těla a zase se do něj vracet. O tom svědčí výrazy napříč mnohými indoevropskými jazyky, které označují jak motýla, tak duši. V motýlu však není pouze duše, ale také „duchové“ – démoni, strašidla a čarodějnice, kteří nemoci způsobují. O představě motýlů jako nositelů bídy a nemoci svědčí mnohé, dnes už homonymní výrazy jako je staré řecké *épialos*, rumunské *friguri* nebo dialektické názvy mnoha motýlů ve slovenských nářečích. Je pravděpodobné, že důkladnější analýza českých nářečních pojmenování by tuto představu potvrdila.

V názvech nemocí *vranie oko* a *výr* najdeme také dva zástupce **ptačí říše**. Ptáci byli sice dříve chápáni jako prostředníci božských mocností a bytostí a z jejich letu bylo možno věštit, žádné nemoci však pravděpodobně neasociovaly. Kožní nemoc *výr* považujeme za pouhý překlad latinského *bubo*, v případě *vranieho oka* asi nejde o motivaci vlivem ptáka, ale černé „vrané“ barvy. Oba názvy jsou navíc omezeny pouze na jeden výskyt.

Nemoci byly také odvozeny z názvů dvou divokých a **dravých zvířat** – *vlk* a *šelma*. V tomto případě byla metaforicky spojována dravost zvířete a dravost nemoci. Od německy mluvících sousedů bylo přejato slovo *šelma*, přičemž jde o přenesení pojmenování z nemoci (moru) na dravé zvíře podobných vlastností. Lexém *vlk* naopak nejdříve označoval dravé zvíře, až potom nemoc. Onomaziologicky jde tedy o dva opačné procesy.

Oproti méně zastoupeným dravým zvířatům byly názvy nemocí častěji motivovány domácími zvířaty, která byla člověku bližší. Takových zvířat je pět, tedy 18 % analyzovaných zvířecích názvů. Byli to *kokot*, *kuře*, *svině*, *tele* a *pes*. „Drůbeží“ výrazy motivovaly názvy specifických mozolů a puchýřů. Výrostek *kokot* je asociovaný výrazným kohoutím výrostkem – hřebínkem. Podobně byl motivován výrostek u palce na noze *hřeben*, jenž značil dnu. *Kuřie řit* nebo *kuřecie řinda* byl mozol na noze terčovitého tvaru, který tvarem asi připomínal řitní otvor. Také jiné názvy drůbeže a „domácích ptáků“ – dialektické *hohol* a *holoubě*, polské *kur* nebo ruské *gusi* a *kurča* – jsou zároveň názvy kožních nemocí.

Slovotvorné deriváty či frazeologie, jež byly motivovány zvířetem člověku nejbližším – psem, byly ve staré češtině paradoxně negativního rázu. Z nemocí pes motivoval názvy *peská nemoc*, což byla v Bibli Olomoucké jakási nemoc břicha, a také křeče *psotník*. Názvy horečky *psina*, *psena* nebo *psotnice* jsou doloženy až později. Překladem z latinského *scrofula* ‘prasnice’ vznikl název pro tuberkulózu mízních uzlin – *sviňky*. V případě *vodného telete* nešlo o název domácího zvířete, ale žoužele žijící ve vodě. Sekundárně pak *vodné tele* pravděpodobně označovalo pomyslného červa žijícího

v lidském těle a způsobujícího vodnatelnost. O tom svědčí použití lexému v českých nářečích i příklady z jiných jazyků.

Zvířecí nemoci dnes

Ve staré češtině jsme našli 41 lexémů, které pojmenovávají nemoc a které jsou motivovány názvem zvířete. Z těchto výrazů se jich už dnes používá pouze 15 – *krlice*, *lišej*, *mravenčení*, *psotník*, *rak* a *rakovina*, *roupy*, *svrab*, *vši* a *všivost* a *vlk*. Výrazy *žába*, *žabka* a *bufa* a *kuří řit'* se používají pouze nářečně.

Pokud ve staré češtině existovalo 27 zvířat, jejichž pojmenování se přenášela na názvy nemocí, v nové češtině se jich z této skupiny ve významu nemoc dochovalo pouze 12. Takové dělení však není úplně přesné, neboť u názvů nemocí, obzvláště cizopasníků, je obtížné určit, co se za nemoc vlastně považuje; co se míní nemocí jako takovou a co je považováno za původce nemoci. Původce nemoci (duch či démon nemoci) ještě ve staré češtině významově s nemocí splýval; šlo o stejnou skutečnost, stejné označované, a proto je v naší práci mezi nemoci řadíme. Oproti tomu dnes, v jiném kulturně-duchovním prostředí, používáme výrazy jako *veš*, *červ*, *mol* nebo *škrkavka* výhradně pro parazity – původce nemocí, nikoliv jako označení nemoci, jež způsobují. Za nemoc se však například stále považují *roupy*. Výraz *veš* označuje cizopasníka, výraz derivovaný *vši* – *všivost* už však chápeme jako nemoc. A naopak – *svrab* byl dříve „zlý a jedovatý“, z lidského těla se „vyháněl“, dnes však výraz *svrab* používáme pouze jako označení nemoci, kterou způsobuje parazit zákožka svrabová.

Stále se jako pojmenování kožních nemocí používají výrazy *lišej* a *vlk*, rakovině se stále lidově říká *rak*. Výraz *psotník* se dnes už zdá být archaický, což je ale jistě zapříčiněno výrazně menším tetanu u dětí. U dvou nemocí došlo k pozměnění významu či slovtvorby; nemoc zvaná *mravenec*, objevující se pouze v tzv. Saličetově lékařství jako označení kožní vyrážky, se dnes už nepoužívá, mravencem však bylo motivováno tzv. *mravenčení*, tedy pocit brnění končetin. Ve stejném významu, avšak s odlišným tvořením, se dnes používá označení puchýře na noze *kuří oko*, kterému se dříve říkalo *kuří řit'* nebo *kuřecie řinda*. Pouze v lidovém jazyce se dnes také stále používají výrazy *žába* nebo také *bufa*, které už však označují pouze zánětlivé onemocnění v ústech.

Anotace

Jméno autora: Bc. Adéla Žůrková

Název fakulty: Filozofická fakulta

Název katedry: Katedra bohemistiky

Název diplomové práce: Motivace zvířecích názvů nemocí ve staré češtině a dnes

Jméno vedoucího diplomové práce: doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Počet znaků: 135 943

Počet příloh: 0

Počet titulů použité literatury: 43

Klíčová slova: nemoci, zvířata, stará čeština, etnolingvistika

Anotace

V češtině existují názvy nemocí, které mají svůj původ v názvu zvířete (*rak*, *vlk*, *lišej* nebo *kuří oko*). Asociační spojení nemoci a zvířete dnes působí neprůhledně, ve staré češtině takových „zvířecích nemocí“ existovalo ještě daleko více. Cílem práce je zjistit, jaká zvířata motivovala staročeské názvy nemocí, o jaké typy nemocí většinou šlo, ale hlavně pochopit motivaci takových pojmenování. Jak tyto pojmenovávací mechanismy souvisí s psychickým zpracováním skutečnosti a s kulturním ukotvením člověka ve středověku a dnes?

Summary

There are plenty of diseases semantically motivated from animals in the Czech language, such as *rak*, *vlk*, *lišej* or *kuří oko*. This association seems to be hidden from today's point of view but when examining the old Czech language, it becomes clear that the amount of these “animal names” was even larger in the past. The aim of this thesis was to find the motivation of these names.

Most of the motivated animals belong to a group so called “žížely” ‘insects’ and parasites. The semantics of *žížely* was wider than it is today. Those animals were described as small, disgusting and poisonous. *Žížely* could slither, swim and even fly. Not only linguistic data (diseases such as *húsěnka*, *mol*, *žába*, personification of diseases) but also ethnologic sources (cases of exorcism, curses) show that these animals represented demons, witches and various spirits. People believed that those creatures could walk on the Earth and attack human body. The creatures themselves were believed to be the diseases or they were those who sent them. It relates to the old animistic perception of the world and reality. Various demons were also believed to be inside the bodies of butterflies. The Czech word *lišej* express a ‘butterfly’ and ‘diseases’ even in the current Czech language. This idea of ‘spirit inside butterflies’ is very old, we can find it in lexicon across Indo-European languages.

Some of the old Czech “animal diseases” (*vlk*, *šelma*) are also motivated by wild animals. In this case, the violence of wild animals is metaphorically connected to the violence of diseases. The names of domestic animals, which were part of people's everyday life, motivated the names of diseases too (*kokot*, *kuřie řinda*, *psotník*). Especially the names of poultry are common for skin diseases; *kuří oko* is still used, *hohol* and *holoubě* are used in Czech dialects. We can find similar cases in other Slavic languages too – pol. *kur* or rus. *gusi* and *kurča*.

Reference

- BARTOŠ, František, 1906. *Dialektický slovník moravský*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. Archiv pro lexikografii a dialektologii České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- BĚLIČ, Jaromír, Adolf KAMIŠ a KUČERA, Karel, 1979. *Malý staročeský slovník: příručka ke studiu na filozofických a pedagogických fakultách*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. Učebnice pro vysoké školy.
- BENEŠ, Jiří, 2007. *Studijní materiály* [online]. [cit.13.9.2021]. Dostupné z: <http://jirben2.chytrak.cz/materialy/dermatovenerologie.doc>
- BROUČEK, Stanislav a JEŘÁBEK, Richard, ed., 2007. *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v nakl. Mladá fronta. ISBN 978-80-204-1450-2.
- BULAT, Krištof, 1920. Beiträge zur slavischen Bedeutungslehre. *Archiv für slavische Philologie*. 37(93).
- ČERNÁ, Alena, 2006. *Staročeská lékařská terminologie – názvy chorob, jejich příznaků a projevů*. Praha. Rigorózní práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace.
- ČIŽMÁŘ, Josef, 1946. *Lidové lékařství v Československu*. [Brno: Jar. Čižmář].
- Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka [cit. 20. 6. 2020]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>
- FILIPEC, Josef, 2005. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Vyd. 3, oprav. Praha: Academia.
- GEBAUER, Jan, 1970. *Slovník staročeský, I–II*. Praha: Academia, 1970
- HAVRÁNEK, Bohuslav a FIEDLAROVÁ, Alena, 1968. *Staročeský slovník: úvodní stati: soupis pramenů a zkratk*. Praha: Academia.
- IVANOV, V. V. a TOPOROV, V. N., 1965. *Slavjanskije jazykovyje modelirujuščije semiotičeskije sistemy*. Moskva.
- KOHOUTKOVÁ, Zdeňka, 2012. *Vybrané názvy hmyzu v češtině a slovinštině*. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Valčáková, Pavla.

- LE GOFF, Jacques, SCHMITT, Jean-Claude a ALESSIO, Franco, 2008. *Encyklopedie středověku*. Vyd. 2. Praha: Vyšehrad. ISBN 978-80-7021-917-1.
- MÁCHAL, Jan. 1907. *Bájesloví slovanské*. V Praze: Nákladem J. Otty. Světová knihovna.
- MACHEK, Václav, 2006. *Etymologický slovník jazyka českého*. 5. vyd. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-048-7.
- MALINA, Jaroslav, 2009. *Antropologický slovník, aneb, Co by mohl o člověku vědět každý člověk: (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění)*. Brno: Akademické nakladatelství CERM. ISBN 978-80-7204-560-0.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra, 2004. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-397-3.
- NĚMEC, Igor, 1980. *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha: Academia. Studie a práce lingvistické.
- NĚMEC, Igor, 1994. Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce. *Naše řeč*. **55**(4), 263-269
- OLŠANSKÁ, Veronika, 2010. *Židovský hřbitov v Tovačově: Úvod, Katalog, Kontext*. Diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Tamás Visi.
- PASTOUREAU, Michel, 2018. *Dějiny symbolů v kultuře středověkého Západu*. Praha: Argo. Každodenní život. ISBN 978-80-257-2495-8.
- POLÁK, Josef, 1943. Mze (stírat mze). *Naše řeč*. **27**(3), 71–72.
- PROFANTOVÁ, Nad'a a PROFANT, Martin, 2000. *Encyklopedie slovanských bohů a mýtů*. Praha: Libri. ISBN 80-7277-011-X.
- PROKŠOVÁ, Hana, 2011. *Pes v českém jazykovém obrazu světa*. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace. Vedoucí práce Vaňková, Irena.
- Příruční slovník jazyka českého*, 1957. V Praze: Státní nakladatelství.
- REJZEK, Jiří, 2012. *Český etymologický slovník*. 2., nezměn. vyd. Voznice: Leda. ISBN 978-80-7335-296-7.
- REJZEK, Jiří, 2015. *Český etymologický slovník*. Třetí vydání (druhé přepracované a rozšířené vydání). Praha: Leda.
- ROYT, Jan a ŠEDINOVÁ, Hana, 1998. *Slovník symbolů: kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha: Mladá fronta. ISBN 80-204-0740-5.

- Slovník nářečí českého jazyka* [online]. Brno: dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. © 2016. Dostupné z: <http://sncj.ujc.cas.cz>
- Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky. Dostupné z: <https://psjc.ujc.cas.cz/search.php>
- Staročeský slovník*. [Seš.] 1–26 [online]. Praha: Academia, 1968–2008 [cit. 20. 11. 2021]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>
- SVĚRÁK, František, 1950. Psina a hodonice. *Naše řeč*. **34**(9–10), 178–179.
- ŠIMEK, František, 1947. *Slovníček staré češtiny*. Praha: Orbis.
- ŠŤASTNÁ, Lucie, 2019. Proměny stereotypu hada v českém jazykově-kulturním prostředí. *Didaktické studie*. **11**(2), 49–64. ISSN 1804-1221.
- TILLE, Václav, 1934. *Soupis českých pohádek*. V Praze: Česká akademie věd a umění, Díl 2/1. Rozpravy České akademie věd a umění.
- VAJDLOVÁ, Miloslava, 2004. Tistry, vyžlata i masojedky k ničemuž neužitečné aneb Analýza sémantického pole a čeledi slova pes ve staré češtině. *Naše řeč*. **87**(3), 136–144. ISSN 0027-8203.
- VÁŇA, Zdeněk. 1990. *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha: Panorama. Stopy, fakta, svědectví. Velké civilizace.
- VAŇKOVÁ, Irena, 2005. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum. Učební texty Univerzity Karlovy v Praze. ISBN 80-246-0919-3
- VEČERKA, Radoslav, 2006. *K pramenům slov: uvedení do etymologie*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 80-7106-858-6.
- VILÍMOVSKÝ Michal. Skrofulóza (krtice): vše co potřebujete vědět. In: *cs.medlicker.com* [online]. 1. srpna 2020 [cit. 2021-12-07]. Dostupné z: <https://cs.medlicker.com/1814-skrofuloza-krtice>
- Vokabulář webový: webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. © 2006–2020. Verze dat 1.1.15. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz>
- VOKURKA, Martin a HUGO, Jan, 2015. *Velký lékařský slovník*. 10. aktualizované vydání. Praha: Maxdorf. Jessenius. ISBN 978-80-7345-456-2.

Zkratky primárních zdrojů staročeské literatury

(Zkratky ostatních citovaných staročeských literárních památek uvádí Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk, Praha 1968, s. 55–118.)

AdamK	O pohřbu života, o pokání i o smrti prvostvořeného otce našeho Adama a matere naše Evy na tomto světě, 1465
BiblTruhlNZ	Nový zákon Jana truhláře, 70, léta 15. století
HusDcerkaH	Dcerka nebo O poznání cesty pravé k spasení, 1414
KázDzikSct	Kázání dzikovská na okruh de sanctis, okolo 1420
KlarGlosA	Glossarius Bartoloměje z Chlumce (zv. Klareta), konec 14. století
KnížSrdŽel	Srdečné knížky o čtyřech posledních budúcích věcech, 1514
KristA	Život Krista Pána, rukopis A, 1360/1380
LékCzart	Lékařský sborník z knihovny knížat Czartoryských, polovina 15. století
LékFrantA	sborník pojednání zvl. lékařských, sestavený neznámým františkánem, pol. 15. stol.
LékFrantC	sborník pojednání zvl. lékařských, sestavený neznámým františkánem, 1498/1503
LékChir	Chirurgické lékařství, začátek 16. století
LékChir	sborník pojednání zvl. chirurgických, přelom 15. a 16. stol.
LékJádroB	tzv. jádro lékařské, sborník lékařských pojednání, 2. pol.15. stol.
LékJádroBrn	tzv. jádro lékařské, sborník lékařských pojednání, 2. pol.15. stol.
LékJádroD	Jádro lékařské, 1518
LékKoňMuz3	Albrant, mistr, Koňské lékařství
LékKoňNK2	Albrant, mistr, Koňské lékařství
LékMuz	sborník lékařských pojednání, 1444
LékRhaz	Rhazesovo Ranné lékařství, pol. 15. stol.
LékSalM	Saličetova Ranná lékařství, pol. 15. stol.
LékVn	sborník lékařských a hospodářských pojednání, počátek 16. stol.
LékVodň	herbář se zdravotvídou z kodexu vodňanského, ok. 1400
LékŽen	sborník pojednání z ženského a dětského lékařství, konec 15.stol.
OtcB	Životy svatých otců (poustevníků), 10. léta 15. století
PasKlemB	Pasionál klementinský mladší, 1476
PasMuzA	Pasionál muzejní (Juhnův), 3. třetina 14 století

PasTisk	Pasionál, Knihy o životech svatých, 1476
PodkU	Podkoní a žák, 1409
PovOL	Olomoucké povídky, 2. polovina 15. století
RegimentOvčí	Regiment zprávy ovčího dobytku, 1561
RešČes	Reschelius, Thoma, Dictionarium bohemicolatinum, Olomouc 1562
RešLat	Reschelius, Thoma, Dictionarium latinobohemicum, Olomouc 1560
SlovKlem	latinsko-český slovník Klementinský, 1455
VelesNom	z Veleslavína, Daniel Adam, Nomenclator quadrilinguis boemicolatio-graeco-germanicus, Praha 1598
VelNom	z Veleslavína, Daniel Adam, Nomenclator quadrilinguis boemicolatio-graeco-germanicus, Praha 1598
VelSalVerše	Knížka o zachování dobrého zdraví, Adam z Veleslavína, Daniel (překladatel), 1587
ZrcSpasK	Knihy, jenž slovú Zrcadlo člověčieho spasenie, rukopis K, okolo 1420

Zkratky jiných zdrojů

ESSČ	<i>Elektronický slovník staré češtiny</i>
GbSlov	<i>Slovník staročeský</i>
MSS	<i>Malý staročeský slovník</i>
PSJČ	<i>Příruční slovník jazyka českého</i>
SNČJ	<i>Slovník nářečí českého jazyka</i>
SSČ	<i>Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost</i>
SSJČ	<i>Slovník spisovného jazyka českého</i>
StčS	<i>Staročeský slovník, sešit 1–26</i>
ŠimekSlov	<i>Slovníček staré češtiny</i>